
Vergaderjaar 2003–2004

28 689

Onderzoek Integratiebeleid

Nr. 13

ONDERZOEKSRAPPORT

Aanvullend bronnenonderzoek QA +

Inhoud

blz.

A. Rapport Buitenlandse stedelijke onderwijservaringen	3
B. Rapport Rol overheden landen van herkomst: Turkije en Marokko	67

INHOUDSOPGAVE

1	Inleiding	71
1.1	Vraagstelling bronnenonderzoek	71
1.2	Invulling vraagstelling	71
1.3	Aanpak	72
1.4	Beïnvloeding op verschillende terreinen	74
1.5	Opzet rapportage	75
2	Turkije	76
2.1	Inleiding	76
2.2	Achtergrond: Turkije en Turkse migratie naar Nederland	76
2.3	Nationaliteit en burgerschap	79
2.4	Nationale veiligheid	82
2.5	Godsdienstbeleving	86
2.6	Taal en cultuur	89
2.7	Economische belangen	92
2.8	Overig: grensoverschrijdende effecten Turkse drugsmafia	93
3	Marokko	95
3.1	Inleiding	95
3.2	Achtergrond: Marokko en Marokkaanse migratie naar Nederland	95
3.3	Nationaliteit en burgerschap	97
3.4	Nationale veiligheid	100
3.5	Godsdienstbeleving	103
3.6	Taal en cultuur	104
3.7	Economie	107
4	Conclusie	110
	Afkortingen	113
	Literatuur	114
	Bijlage: Wervingsakkoorden Turkije & Marokko	121

1. INLEIDING

1.1 Vraagstelling bronnenonderzoek

Het voorliggende rapport doet verslag van het aanvullende bronnenonderzoek over «de rol van landen van herkomst» ten behoeve van het werk van de tijdelijke commissie Onderzoek Integratiebeleid van de Tweede Kamer. Het onderzoek werd uitgevoerd door Onderzoeks- en Adviesgroep Questions, Answers and More bv (QA+) gedurende de maanden mei tot en met augustus 2003. De vraagstelling voor het aanvullend onderzoek over de rol van landen van herkomst is door de tijdelijke commissie als volgt geformuleerd:

1. Hoe is de visie van de overheden in de landen van herkomst op het Nederlandse integratiebeleid in relatie tot het eigen beleid, inclusief beleid met betrekking tot nationaliteit (o.a. dubbele nationaliteit) en met betrekking tot zelforganisaties in Nederland?
2. In hoeverre is de rol van overheden in de landen van herkomst van invloed (geweest) op integratie van landgenoten in Nederland?

Het bronnenonderzoek is bedoeld om de beschikbare kennis in kaart te brengen. Het is uiteindelijk aan de tijdelijke commissie om hier conclusies aan te verbinden.

1.2 Invulling vraagstelling

We hebben de verschillende aspecten van de vraagstelling als volgt nader ingevuld en geïnterpreteerd. De vraagstelling van het onderzoek hebben we opgevat als een vraag naar:

1. De wijze waarop de overheden van landen van herkomst invloed hebben proberen uit te oefenen op hun voormalige landgenoten en hun nakomelingen in Nederland, en wat hierbij de achterliggende visie was;
2. Wat de effecten zijn geweest van deze pogingen tot invloedsuitoefening;
3. Wat voor gevolgen deze effecten uiteindelijk hebben gehad voor de integratie van de voormalige landgenoten en hun nakomelingen.

Het begrip «overheid van een land van herkomst» wordt hier ruim opgevat. De pogingen tot het uitoefenen van invloed vanuit de herkomstlanden lopen niet altijd via de overheden. Ons onderzoek omvat ook andere actoren in het land van herkomst die invloed proberen uit te oefenen, bijvoorbeeld politieke groeperingen die nauw verbonden zijn aan de staat. Ook kan het gaan om gelieerde organisaties die met steun van de overheid van het herkomstland invloed proberen uit te oefenen op de migrantengemeenschappen in Nederland⁶⁹.

Het uitoefenen van invloed door overheden (en gelieerde organisaties) op migrantengemeenschappen in Nederland wordt opgevat als handelingen (o.a. communicatie, beleid, wetgeving) die van invloed zijn op de rechten en mogelijkheden van migranten voor deelname aan het sociale, politieke, culturele en economische leven in Nederland, maar ook in het land van herkomst (bijv. erfrecht). Het kan daarbij zowel om bedoelde als onbedoelde uitoefening van invloed gaan. Hierbij kan worden gedacht aan wetgeving die niet specifiek met het oog op migranten is ontwikkeld, maar desondanks wel (ingrijpende) consequenties heeft voor deze groep.

⁶⁹ In sommige gevallen beschrijven we ook interacties die een onderdeel vormen van het verschijnsel van transnationalisme en een gevolg zijn van banden die migrantengemeenschappen onderhouden met zowel het land van herkomst als de samenleving van vestiging.

Het onderzoek heeft een historische dimensie. In principe wordt gekozen voor de periode van de afgelopen 30 jaar, conform de periode die wordt aangehouden in het Parlementair Onderzoek Integratiebeleid. Maar het ligt voor de hand om ook aandacht te besteden aan de daaraan voorafgaande periode vanaf het tijdstip dat de gastarbeid vanuit de herkomstlanden begon.

Zoals eerder gezegd beschrijven we allereerst de wijze waarop de overheden van landen van herkomst invloed hebben proberen uit te oefenen op hun voormalige landgenoten. Daarna maken we een tweedeling tussen de vraag wat de directe effecten van invloedsuitoefening op de migrantengemeenschappen zijn en of deze uiteindelijk een integratiebevorderend of -belemmerend effect hebben gehad? De vraag naar de integratiebevorderende of belemmerende effecten is alleen te beantwoorden op grond van een bepaald begrip van integratie. «Integratie» wordt in dit onderzoek opgevat als een begrip dat verwijst naar het proces van «opname» van migranten en migrantengemeenschappen in het land van vestiging. Het is een wederzijds proces van interactie tussen migranten (-gemeenschap) en de ontvangende samenleving (overheid, instituties, bevolking). Integratie, ofwel opname in de samenleving van vestiging, kan uiteindelijk in assimilatie resulteren, maar ook in het behouden van een aparte identiteit, organisatievormen en subcultuur. Integratie sluit meervoudige loyaliteiten en contacten met en oriëntatie op het land van herkomst zeker niet uit, maar wel een overheersende en eenzijdige loyaliteit aan en oriëntatie op de eigen gemeenschap en samenleving van herkomst.

Het begrip «integratie» heeft een normatieve connotatie, waarover in de Nederlandse samenleving géén consensus bestaat. Vanwege het feit dat het begrip integratie sterk waardebepaald is beschrijven we feitelijke effecten en blijven we zo dicht mogelijk bij de bronnen. Als we oordelen uitspreken over effecten op de integratie van de migranten baseren we ons ofwel direct op de bronnen (citeren of bronverwijzing) ofwel geven we duidelijk aan dat het onze, op meerdere bronnen gebaseerde, interpretatie betreft.

1.3 Aanpak

Binnen het bronnenonderzoek onderscheiden we drie fasen:

1. Voorbereidende fase: inventariseren van bronnenmateriaal via deskundigen, internet en bibliotheken en het tegelijkertijd uitwerken van het analysekader en het kiezen van de te onderzoeken herkomstlanden;
2. Het eigenlijke bronnenonderzoek: verzamelen en analyseren van de bronnen, interpreteren van de uitkomsten;
3. Rapportage: opstellen van een conceptrapport, dat vervolgens wordt besproken met de opdrachtgever, waarna de definitieve rapportage volgt.

Het onderzoek had oorspronkelijk de intentie om vier herkomstlanden in het onderzoek te betrekken: twee «oude» zendende herkomstlanden (Marokko en Turkije) en twee meer recente herkomstlanden (Iran en Irak). De eerste fase van het onderzoek is voor alle vier de landen doorlopen, maar uiteindelijk zijn Iran en Irak afgevallen.

In de voorbereidende fase hebben we gezocht naar bronnen over Irak en Iran. We hebben met enkele experts voor deze twee landen gesproken, zoals de ambtenaren bij DCIM/Ministerie van Justitie die over respectievelijk Iraniërs in Nederland en Irakezen in Nederland een profiel hebben opgesteld. Via hen hebben we namen doorgekregen van enkele woordvoerders van de Iraanse en Irakese gemeenschap in Nederland, met wie we vervolgens telefonisch contact hebben opgenomen.

Uit deze gesprekken kwam naar voren dat de Iraanse en Irakese overheden zich in het verleden nauwelijks hebben ingelaten met de vluchtelingen uit hun land in Nederland. Er is wel apart beleid ontwikkeld voor bijvoorbeeld tijdelijke arbeidsmigranten uit Iran die in het Midden-Oosten werkzaam zijn. Maar voor individuen die zonder toestemming het land verlaten (ontvluchten), lijken de regimes weinig belangstelling te hebben gehad⁷⁰.

Deze informatie, plus de afwezigheid van relevante literatuur hebben er toe geleid dat we besloten hebben niet met Iran en Irak verder te gaan. Dit hebben we ook aan de opdrachtgever (OVV) gemeld.

Bij dit onderzoek fungeerden op de achtergrond twee experts als klankbord, namelijk Paolo de Mas (UvA) voor Marokko en Thijl Sunier (UvA) voor Turkije. Aan beide experts hebben we advies gevraagd bij het zoeken naar bronnen. Ook hebben we de concepteindrapportage aan hen voorgelegd met de vraag hierop een (eerste) reactie te geven wat betreft de volledigheid en de wijze van verwerking van de bronnen. Het doel was dus eventuele ernstige lacunes of fouten uit het rapport te halen en te wijzen op pertinent onjuiste interpretaties van het bronnenmateriaal.

Zoals bij elk bronnenonderzoek is het beschikbare materiaal de uiteindelijke beperking. In dit geval geldt deze beperking van het bronnenmateriaal in sterke mate, doordat over de invloed van de landen van herkomst op de migranten in Nederland maar weinig is geschreven en het zelden onderwerp van onderzoek is geweest (een uitzondering daarop vormt onderzoek van de AIVD/BVD). Ook is het beleid van de landen van herkomst ten aanzien van migranten zelden schriftelijk vastgelegd. Indien dat wel het geval is, is dat meestal in een taal die niet door ons wordt beheerst. Een mogelijkheid om dit beperkte bronnenmateriaal aan te vullen is het interviewen van direct betrokkenen en deskundigen. Naast gesprekken met de eerder genoemde specialisten, hebben we interviews gehouden met de Turkse ambassadeur in Nederland, de heer Ildem, en met medewerkers van de Marokkaanse ambassade, de heer Defouad en de heer Moumen.

Wanneer het gaat om de invloeduitoefening vanuit de landen van herkomst op de migrantengemeenschappen in Nederland kan men verwachten dat ook uitspraken worden gedaan die op smal of onduidelijk bewijsmateriaal steunen of ronduit tendentieus zijn. Dit vereist extra zorg bij het gebruik van de bronnen. Kwaliteitsbeoordeling van de bronnen is daarom een belangrijk aspect van de aanpak van het onderzoek. Derhalve hebben we alle beschikbare bronnen kritisch tegen het licht gehouden om vast te stellen of ze op feiten zijn gebaseerd en/of betrouwbare bronnen worden aangehaald.

⁷⁰ Onder de Iraanse en Iraakse gemeenschappen doen volgens de bronnen wel een aantal geruchten de ronde. Bijvoorbeeld het verhaal dat ambassades in Europa (in het verleden) agenten hebben geworven voor het controleren van de Irakese migrantengemeenschappen.

1.4 Beïnvloeding op verschillende terreinen

Het is van belang van tevoren een scherp analysekader te hebben voor het zoeken van bronnen en het rapporteren wat er bekend is over dit onderwerp. De leidende vraag bij het opstellen van een onderzoekskader is: Hoe kunnen emigratielanden invloed uitoefenen op hun voormalige landgenoten die zich elders hebben gevestigd? In theorie kan een overheid van een emigratieland op de volgende (beleids)terreinen invloed uitoefenen:

- Nationaliteit en burgerschap;
- Nationale veiligheid;
- Godsdienstbeleving;
- Taal en cultuur;
- Economie;
- Overige terreinen.

Hieronder worden deze terreinen nader toegelicht.

*Nationaliteit & burgerschap*⁷¹

Hierbij kan gedacht worden aan het uitoefenen van invloed op voormalige landgenoten via wetgeving (o.a. personen- en familierecht, erfrecht, dienstplicht) die van toepassing is op staatsburgers en via de nationaliteitswetgeving (en de daarmee verbonden emotionele en materiële voor- en nadelen). Migrantengemeenschappen blijken daarnaast (in sommige gevallen) gevoelig voor uitspraken/oproepen van gezagdragers uit het land van herkomst. Tenslotte valt onder dit terrein de oprichting van specifieke overheidsinstanties gericht op onderdanen elders (bijv. een ministerie voor Migrantenzaken).

Nationale veiligheid

Het gaat hierbij om het ontplooiën van activiteiten door migranten die een zodanig effect hebben op het (politieke, religieuze, sociale) leven in het thuisland dat zij door de regimes van de herkomstlanden als een bedreiging van de nationale veiligheid worden gezien. Dit zal primair gelden voor landen met regimes die minder liberaal en democratisch zijn en die zich zorgen maken over de ontwikkeling van dissidente groepen onder de migrantengemeenschappen. Overheidsinstanties uit het land van herkomst, maar ook aan de overheid gelieerde (politieke) groeperingen kunnen vervolgens activiteiten ontplooiën om de nationale veiligheid veilig te stellen. Te denken valt hierbij aan de inspanningen van inlichtingendiensten, ambassades en consulaten, maar ook aan de oprichting van belangengroepen en adviescolleges.

Godsdienstbeleving

In landen waar een band bestaat tussen overheid en religie, zoals in veel islamitische landen het geval is, kunnen de overheden van landen van herkomst pogingen ondernemen om invloed uit te blijven oefenen op de godsdienstbeleving van migrantengemeenschappen in de vestigingslanden. In praktijk gaat het bijvoorbeeld om de oprichting van specifieke organisaties die zich richten op het zenden van religieus personeel.

Taal & cultuur

Taal en cultuur zijn belangrijke elementen van de identiteit van een nationale gemeenschap en derhalve vormen het elementen die een land van herkomst kan gebruiken om de banden met de migrantengemeenschappen in stand te houden. Het kan hier vanzelfsprekend om tweerich-

⁷¹ Burgerschap is ook ruimer op te vatten dan die van staatsburgerschap, namelijk als lidmaatschap van een transnationale civiele gemeenschap. Burgerschap in deze zin kan betrekking hebben op aspecten van participatie en identificatie (Fermin 2000; Rob 2001).

tingsverkeer gaan, want ook migranten willen (over het algemeen) graag de band met het land van herkomst behouden. Voorbeelden van activiteiten die vallen onder dit terrein zijn het stimuleren van onderwijs in eigen taal en cultuur, het gebruiken van de (staats)media en het oprichten van specifieke organisaties met als oogmerk het versterken van de culturele band met migranten.

Economie

Ook economische belangen kunnen een rol spelen. Dit kan vooral gelden bij relatief armere landen van herkomst, met aanzienlijke migrantengemeenschappen in meer welvarende vestigingslanden. Zo kunnen overheden van landen van herkomst beleid ontwikkelen om de deviezenstroom vanuit de migrantengemeenschappen in stand te houden of verder te stimuleren.

Overige terreinen

De bovenstaande opsomming is niet uitputtend. Naast de genoemde terreinen waarop invloed kan worden uitgeoefend zijn er nog andere sferen van invloed mogelijk.

In dit bronnenonderzoek zullen we de vraagsteller proberen te beantwoorden door na te gaan in hoeverre het bronnenmateriaal uitsluitend geeft over invloeduitoefening op de bovengenoemde terreinen. Telkens worden daarbij de volgende vragen gesteld:

- Worden op deze terreinen inderdaad pogingen ondernomen invloed uit te oefenen, hoe gebeurt dat en wie zijn erbij betrokken? En wat is daarbij de achterliggende visie of intentie? (Hierbij kan onderscheid worden gemaakt tussen officiële doelen en officieuze doelen. Over de laatste zal weinig kunnen worden gevonden via een bronnenonderzoek).
- Hebben deze pogingen tot invloeduitoefening effect op de migrantengemeenschap in Nederland en zo ja, welk effect?
- Wat zijn de gevolgen van deze effecten voor de integratie in de Nederlandse samenleving?

1.5 Opzet rapportage

In de volgende twee hoofdstukken worden respectievelijk de Turkse en de Marokkaanse invloed op de migrantengemeenschappen in Nederland behandeld. In een afsluitend hoofdstuk worden beide onderling vergeleken en beantwoorden we de in dit eerste hoofdstuk gepresenteerde onderzoeksvragen.

2 TURKIJE

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk richten we ons op de verschillende terreinen waarop door de Turkse overheid invloed is uitgeoefend op onderdanen die naar Nederland zijn gemigreerd. Zoals gezegd onderscheiden we:

- Nationaliteit en burgerschap (paragraaf 2.3);
- Nationale veiligheid (paragraaf 2.4);
- Godsdienstbeleving (paragraaf 2.5);
- Taal en cultuur (paragraaf 2.6);
- Economie (paragraaf 2.7);
- Overige terreinen (paragraaf 2.8).

Zoals uiteengezet in de vraagstelling richten we ons bij elk van de terreinen op de vraag op welke wijze de Turkse overheid mogelijk invloed uitoefent op Turkse migrantengemeenschappen in Nederland. We beschrijven de uiteenlopende relaties tussen Turkije en Turken in Nederland. Daarbij gaan we in op de vragen welke verbanden, netwerken of kanalen er bestaan en welke organisaties of instanties hierbij betrokken zijn. Ook de doelstellingen en de daartoe ingezette middelen komen aan bod.

Vervolgens behandelen we de feitelijke effecten: Welke invloed hebben deze pogingen tot beïnvloeding van migrantengemeenschappen gehad? En in hoeverre zijn deze bevorderlijk of belemmerend (geweest) voor integratie (in politieke, sociaal-culturele en sociaal-economische zin) van de Turkse gemeenschap in de Nederlandse samenleving?

2.2 Achtergrond: Turkije en Turkse migratie naar Nederland

De geschiedenis van het moderne Turkije begint in 1923 toen de onafhankelijkheid en soevereiniteit van Turkije internationaal werd erkend. Mustafa Kemal of Atatürk, generaal tijdens de onafhankelijkheidsoorlog en de nieuwe leider van de Republikeinse Volkspartij, stond voor modernisering en hervorming van de politiek, rechtspraak en het onderwijs. De strijd met de conservatieven in de Nationale Vergadering eindigde in oktober 1923 met het uitroepen van een Republiek Turkije, met als eerste president Atatürk. Sinds de nationalistische omwenteling van de jaren twintig beschouwt het leger zich als de hoeder van de seculiere staat die door Atatürk is gesticht.

De scheiding van godsdienst en staat is ver doorgevoerd binnen de Turkse staatsstructuur. Paradoxaal echter is het feit dat de «officiële staatsislam» een aantal functies vervult die onmisbaar zijn voor het functioneren van de Turkse staat (Canatan 2001: 50). De staatsislam heeft een legitimerende functie ten aanzien van de staat («de staat als beschermer van de islam»); ze heeft een integratieve functie («bindende rol tussen verschillende bevolkingsgroepen»); en ze is belangrijk als middel om fundamentalisme géén kans te geven. De Turkse ambassadeur stelt dat deze laatste functie – bescherming tegen de opkomst van het fundamentalisme – steeds belangrijker is geworden⁷².

De staatsstructuur heeft geleid tot diverse interventies van het leger in de politiek. Daaraan lagen verschillende redenen ten grondslag, zoals de bescherming van de seculiere staat, alsook economische motieven

⁷² Interview met de Turkse ambassadeur, de heer T. Ildem, 2 juli 2003.

(vanwege de economische belangen van het Turkse leger). In 1980 ontbond de Nationale Veiligheidsraad het parlement en de regering naar aanleiding van grote economische en politieke instabiliteit, anarchie en terrorisme. De laatste keer dat het Turkse leger ingreep was in 1997, toen de regering van de moslimfundamentalistische premier Erbakan werd afgezet vanwege een dreiging van opkomend fundamentalisme en sociale en politieke spanning (zie: Zürcher 1995).

De kwestie rondom de Koerdische minderheid speelt een voorname rol in de Turkse geschiedenis. De grootste minderheidsgroep in het multiculturele Turkije wordt gevormd door de Koerden (plusminus 12 miljoen mensen). De in 1978 opgerichte Arbeiderspartij van Koerdistan (PKK) nam in 1984 toevlucht tot een gewapende opstand in haar strijd voor erkenning. De burgeroorlog, die zich voornamelijk afspeelt in Zuidoost Turkije, heeft geleid tot 30 000 doden en massale vluchtelingenstromen naar o.a. West-Europa. De arrestatie en veroordeling van PKK-leider Öcalan in 1999 heeft de spanning tussen Turken en Koerden (ook buiten de Turkse grenzen in West-Europa) verder doen opblazen (Van der Wal 1999: 46–48).

Sinds enkele jaren probeert Turkije toestemming te krijgen voor onderhandelingen over toetreding tot de Europese Unie (EU). Om te voldoen aan de toelatingeisen van de EU (de «Kopenhagen-criteria») richt de Turkse regering zich op het doorvoeren van noodzakelijke hervormingen. Eerder verruimde de regering de vrijheid van meningsuiting, gaf ze meer sociaal-culturele rechten aan de Koerden (incl. een nieuwe amnestiewet voor PKK-ers) en nam ze stappen om martelpraktijken aan te pakken. In juli 2003 besloot het Turkse parlement tot hervormingen van het staatsbestel, die de rol van het leger in de politiek moet inperken (NRC Handelsblad, 31 juli 2003). Eind 2004 zal de Europese Raad een beslissing nemen over het toetredingsproces van Turkije.

Turkse migratie naar Nederland

In de geschiedenis van migratie van Turken naar West-Europa en Nederland onderscheiden we vier fasen, te weten: arbeidsmigratie (1964–1973); gezinsherenigende migratie (1972–1980); gezinsvormende migratie (1980–heden) en politieke migratie (1980–1990) (Canatan 2001: 81–83; Verwey-Jonker Instituut 2003: Bijlage 2). In het begin van de jaren zestig kwam een beperkt aantal Turkse migranten als gastarbeiders – op basis van een tijdelijk contract – werken om het Nederlandse arbeidstekort op te lossen. Zij waren veelal afkomstig uit afgelegen gebieden, ongeschoold en analfabeet.

Net als bij gastarbeiders uit andere landen ging de Nederlandse overheid er vanuit dat het verblijf van Turkse werknemers van tijdelijke aard zou zijn. In 1964 sloot de Nederlandse regering een wervingsakkoord met Turkije (Prins 1996: 7)⁷³, waarin de procedures waren vastgelegd waaraan de werving moest voldoen. In het wervingsakkoord kwamen de migratie, de aanwerving, de tewerkstelling en de algemene arbeidsvoorwaarden van gastarbeiders aan bod. In het akkoord was ook een terugnameclausule opgenomen, die inhield dat gastarbeiders zouden terugkeren naar het land van herkomst indien zij werkeloos zouden worden. Medio jaren zeventig stelde Nederland een immigratiestop in, na een daling van de behoefte aan arbeiders door de oliecrisis.

Er zijn enkele belangrijke redenen te geven waarom de gastarbeiders, ondanks de terugnameclausule, uiteindelijk niet terugkeerden naar het

⁷³ Zie Bijlage voor de volledige tekst van de wervingsovereenkomst met Turkije zoals afgedrukt in het Tractatenblad, Jrg. 1964, Nr. 142.

land van herkomst. Ten eerste had de terugnameclausule slechts betrekking op een klein deel van de gastarbeiders die hier werkzaam waren. Het grootste gedeelte van de gastarbeiders kwam buiten de officiële wervingsovereenkomsten om (de toestroom van zgn. «spontane» gastarbeiders en de eigen werving door bepaalde bedrijven). Veel gastarbeiders vonden na het aflopen van de contractperiode of na ontslag vervolgens nieuw werk (o.a. door hun grote arbeidsmobiliteit en het soort werk dat ze deden).

Werkgevers drongen voorts aan op verlenging van de werkvergunning (Obdeijn 1999: 215) en na een faillissement werden gastarbeiders vaak overgenomen door nieuwe werkgevers. Met een langere periode van verblijf in Nederland werden ook meer individuele rechten opgebouwd door de gastarbeiders. Op termijn kwamen ze zodoende voor een vaste verblijfsvergunning in aanmerking. Met een langere verblijfsduur kregen ze ook meer sociale rechten. Een deel van de gastarbeiders zijn na meerdere jaren (fysiek zwaar) werk in Nederland in de WAO terechtgekomen. Voor deze laatste categorie gold dat de gastarbeiders formeel niet werkeloos waren en dus ook niet vielen onder de terugnameclausule in het wervingsakkoord⁷⁴.

Door de tijd heen zijn verschillende regelingen wel aangescherpt. In 1968 zorgde de «Roolvink-stop» (genoemd naar de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid) ervoor dat er alleen maar officieel geworven gastarbeiders in dienst mochten worden genomen (Tinnemans 1994: 86–87), waardoor een deel van de gastarbeiders «illegaal» werd. Maar ook na 1968 werden door gemeenten nog arbeids- en verblijfsvergunningen afgegeven aan buitenlanders die niet officieel geworven waren (Penninx e.a. 1977: 13).

Er was nog een reden waarom de terugnameclausule niet is «uitgevoerd». Noch de politiek of politie, noch de werkgevers hadden belangstelling voor het verschijnsel illegaliteit. Niemand voelde zich verantwoordelijk voor de terugkeer van werkloze gastarbeiders. Een uitzettingsbeleid bestond toentertijd niet⁷⁵. De terugnameclausule was een logisch element van een wervingscontract voor tijdelijke gastarbeiders. Maar, zoals Rinus Penninx stelt⁷⁶, de wervingsovereenkomsten van destijds waren in feite niet meer dan symbolische regelingen tussen de Nederlandse regering en landen van herkomst. De praktijk was, zoals beschreven, geheel anders.

Tijdens de fasen van arbeidsmigratie en herenigende migratie bleven de Turken een relatief gesloten gemeenschap vormen, waarbij slechts sprake was van beperkte interactie met de autochtone bevolking. Vanuit de overheersende gedachte dat het verblijf van de Turkse gastarbeiders van tijdelijke aard zou zijn, werd tot eind jaren zeventig, noch vanuit de Nederlandse regering, noch vanuit de Turkse regering, opgeroepen te integreren in de Nederlandse samenleving. Problemen van de Turkse gemeenschap⁷⁷ (werkloosheid, ongeschooldheid, etc.) en het afstappen van de «tijdelijkheidsgedachte» vormden begin jaren tachtig de aanleiding voor de Nederlandse overheid om (integratie)beleid te gaan ontwikkelen (Canatan 2001: 81–93).

Ook in Turkije veranderde het beleid. Turkse gastarbeiders werd geadviseerd te integreren, weliswaar met behoud van eigen taal en cultuur (Bakker 2002: 212). Naast arbeidsmigratie is er in Nederland ook sprake geweest van een kleinere groep politieke vluchtelingen. Na de militaire staatsgreep in 1980 vluchtten linksgeoriënteerde Turken naar Nederland, terwijl na het oplaaien van de strijd tussen de PKK en het Turkse leger een

⁷⁴ Bronnen: Gesprekken met prof.dr. R. Penninx en drs. P. De Mas.

⁷⁵ In de tweede helft van de jaren zeventig kreeg men meer belangstelling voor ondersteuning van vrijwillige terugkeer, zoals het REMPLD project. Zie: Tinnemans (1994: 174–176).

⁷⁶ Bron: Gesprek met prof.dr. R. Penninx (20-08-2003).

⁷⁷ Maar ook problemen van gastarbeiders uit andere landen, en migranten uit ex-koloniën als de Molukken spelen hierbij een rol.

aanzienlijke groep Koerden volgde. Op dit moment wonen er 341 000 mensen van Turkse oorsprong in Nederland, waarmee de Turkse gemeenschap één van de grootste etnische minderheidsgroepen in Nederland vormt (Böcker 2000: 155)⁷⁸.

2.3 Nationaliteit en burgerschap

Op het terrein van nationaliteit en burgerschap komen uit het door ons uitgevoerde bronnenonderzoek de volgende manieren van invloeds-uitoefening naar voren die aandacht verdienen: wet- en regelgeving omtrent nationaliteit, dienstplicht, erfrecht en de oprichting van een Turks ministerie voor Migratie.

Wet- en regelgeving omtrent nationaliteit

Nationaliteitswetgeving vormt een middel voor staten om de band met migranten te behouden. Dit kan enerzijds door een verbod in te stellen om afstand te doen van de oorspronkelijke nationaliteit of door belemmeringen op te werpen waardoor het moeilijk of onaantrekkelijk wordt om afstand te doen van een nationaliteit. In tegenstelling tot veel andere landen (waaronder Marokko) is het voor in Nederland woonachtige Turken mogelijk afstand te doen van hun oorspronkelijke nationaliteit.

Omgekeerd speelt ook de naturalisatiewetgeving in Nederland een rol. Vanaf 1985 vond er een versoepeling van het recht op naturalisatie plaats, waardoor meer in Nederland woonachtige Turken de Nederlandse nationaliteit aannamen. Vanaf 1992 is het gedurende een vijftal jaren mogelijk geweest een dubbele nationaliteit aan te nemen, mits werd voldaan aan een aantal eisen (onder meer Nederlands spreken, legaal verblijf van tenminste vijf jaar). Van de zijde van de Turkse regering bestaat hiertegen geen bezwaar (Rob 2001: 39). Sinds 1997 is het verwerven van een dubbele nationaliteit in Nederland in principe niet meer mogelijk. Maar er bestaan meerdere uitzonderingen waardoor men alsnog in aanmerking kan komen voor een Nederlands naast een Turks paspoort⁷⁹. Van de 341 000 mensen van Turkse origine in Nederland bezitten bij benadering 200 000 een dubbele nationaliteit⁸⁰.

Militaire dienstplicht

Eén van de burgerplichten waaraan mannen met een Turkse nationaliteit moeten voldoen is de plicht om te dienen binnen de Turkse strijdkrachten. In de Turkse grondwet (artikel 72) en enkele aanvullende wetten (waaronder de Wet op de Militaire Dienstplicht art. 1111) is vastgelegd dat mannen met een Turks paspoort vanaf hun twintigste jaar dienstplichtig zijn, ongeacht verblijfplaats. De afschaffing van de dienstplicht in Nederland in 1996 heeft gevolgen gehad voor jongens van Turkse afkomst. Daardoor vervalt – indien zij in het bezit zijn van een dubbele nationaliteit – de mogelijkheid voor hen om te kiezen tussen het vervullen van de dienstplicht in Nederland of in Turkije (Rob 2001: 39).

Er bestaan mogelijkheden voor uitstel of afkoop van de Turkse dienstplicht. Uitstel is mogelijk tot een leeftijd van 38 jaar, waarna de dienstplicht binnen drie jaar in Turkije moet worden vervuld. De normale duur van de dienstplicht is 18 maanden. Echter, de Turkse Wet op de Militaire Dienstplicht biedt de mogelijkheid tot het volgen van een verkorte dienstplicht bestaande uit een militaire basistraining van vier weken in een kazerne in het Turkse Burdur. Om hiervoor in aanmerking te komen dienen de overige 17 maanden dienstplicht te worden afgekocht (de zgn.

⁷⁸ Cijfers website Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS): www.cbs.nl/.

⁷⁹ Voor een overzicht van uitzonderingsvoorwaarden zie de website van het Inspraakorgaan Turken: www.iot.nl/.

⁸⁰ Cijfers: CBS en Turkse Ambassade, Den Haag.

bedel) tegen betaling van een bedrag van 5 112 Euro (BuZa 2002: 25; Bakker 2002: 213).

In het buitenland woonachtige Turkse mannen die zich onttrekken aan de dienstplicht, kunnen hun nationaliteit verliezen. Eventuele strafvervolgning vindt dan niet meer plaats. Na alsnog de dienstplicht te hebben vervuld kan het staatsburgerschap in de praktijk worden herkrege (BuZa 2001: 38).

Volgens de Turkse ambassadeur in Nederland, de heer Ildem, wordt de ratio van de (afkoop)regeling voor dienstplichtige Turken in het buitenland gevormd door de gedachte dat iedereen met een Turkse nationaliteit, ongeacht verblijfplaats, hetzelfde moet worden behandeld. Hij stelt dat degenen met een Turkse nationaliteit rechten hebben, maar evenzeer plichten waarvan militaire dienst er één is. Daarnaast wijst hij op de mogelijkheid voor Turken om afstand te doen van hun nationaliteit⁸¹. Uit onderzoek van begin jaren negentig – toen de Nederlandse dienstplicht nog bestond – blijkt dat de kans om in beide landen voor dienstplicht opgeroepen te worden bij de helft van de Turken een rol speelde bij het maken van een afweging over naturalisatie (Van den Bedem 1993: 101).

Erfrecht

In het verleden was vererving voor Turken van groot economisch belang (bijvoorbeeld met het oog op komende generaties en de oudedagsvoorziening). Daarom kochten de eerste generaties Turkse migranten veel onroerend goed in het thuisland. Voor de tweede en derde generatie Turkse migranten is het ouderlijk erfdeel in Turkije als economische basis van minder belang. Maar uit onderzoek blijkt wel dat jongeren op de hoogte zijn van erfgoed in Turkije en er gevoelsmatig veel waarde aan hechten (Böcker 1994: 141–143)⁸². Het is belangrijk hierbij aan te tekenen dat wanneer afstand wordt gedaan van de Turkse nationaliteit, men het recht verliest om te erven en men bovendien géén onroerend goed meer mag aanhouden in Turkije. Het bezitten en behouden van onroerend goed in Turkije vormt één van de uitzonderlijke omstandigheden op grond waarvan, ondanks de afschaffing van de regeling, het toch mogelijk is een dubbele nationaliteit te verwerven.⁸³

Ministerie voor Migratie

Het Turks ministerie voor Migratie («Ministerie voor landgenoten woonachtig in het buitenland») werd begin jaren tachtig opgericht om de zichtbaar geworden problemen van Turken in het buitenland aan te pakken. Het wordt geleid door een minister zonder portefeuille en bestaat uit speciale afdelingen binnen de ministeries van Arbeid, Sociale Zaken, Onderwijs en Gezondheidszorg. In het kader van de Turkse intentie om bij te dragen aan de ontwikkeling van landgenoten in andere landen zijn er in overleg met meerdere landen overlegcommissies in het leven geroepen. Op het gebied van sociale zekerheid bestaat tussen Nederland en Turkije een dergelijk gemeenschappelijk comité dat wordt gebruikt voor coördinatie en uitwisseling van gedachten. De Nederlandse regering heeft tot op heden geweigerd een vergelijkbaar comité op het terrein van onderwijs op te starten, ondanks de herhaalde verzoeken van de Turkse regering sinds 1994⁸⁴.

Effecten en invloed op integratie

Wat voor effecten heeft de hierboven geschetste wet- en regelgeving op de Turkse gemeenschap in Nederland? Het bronnenmateriaal met betrekking tot het Turks ministerie voor Migratie is zeer beperkt, waardoor

⁸¹ Interview met de Turkse ambassadeur, de heer T. Ildem, 2 juli 2003.

⁸² De Rob onderscheidt de volgende doelen van bezit van grond, huizen, e.d. in het land van herkomst: oudedagsvoorziening, vakantieverblijf, inkomstenbron, ondersteuning familie (Rob 2001: 35).

⁸³ Zie de website van het Inspraakorgaan Turken: www.iot.nl/. Uit onderzoek blijkt dat voor 21% voor de Turkse migranten het verlies van aanspraken bij erfenis een (grote) rol speelt in het afwegingsproces om al dan niet te naturaliseren (Van den Bedem 1993: 101).

⁸⁴ Interview met de Turkse ambassadeur, de heer T. Ildem, 2 juli 2003.

we niet in staat zijn over deze specifieke instantie duidelijke conclusies te trekken. In de onderzochte literatuur is ook weinig informatie gevonden over de gevolgen van wet- en regelgeving op het gebied van nationaliteit, dienstplicht en erfrecht voor migranten. Er bestaan onder meer weinig gezaghebbende bronnen over gevolgen van door de Turkse regering opgeworpen belemmeringen voor Turken om zich tot Nederlander te laten naturaliseren en/of hun Turkse nationaliteit op te geven.

De mogelijkheid om een dubbele nationaliteit aan te nemen tussen de jaren 1992 en 1997 heeft geleid tot een toename van het aantal Turkse naturalisatieverzoeken. Aan het eind van die periode hadden 140 000 Turken (Rob 2001: 39) een dubbele nationaliteit, daarna is de animo voor naturalisatie teruggelopen⁸⁵. Een dubbele nationaliteit betekent geenszins dat Turken zichzelf gaan zien als Nederlander: de overgrote meerderheid blijft zich Turk voelen (Can en Can-Egin 1997; Phalet et al. 2001). Hoewel het mogelijk is afstand te doen van de Turkse nationaliteit bestaan er zowel emotionele motieven als zakelijke drijfveren om de Turkse nationaliteit te houden. De Turkse ambassadeur stelt dat veel Turken de band met het moederland willen behouden vanwege familiebanden en de wens om hun culturele identiteit te bewaren⁸⁶. Het voornaamste economisch-financiële belang om vast te houden aan de Turkse nationaliteit heeft vooral betrekking op de regelgeving op het gebied van vererving en het bezit van onroerend goed (Van den Bedem 1993; Rob 2001).

De regelgeving op het gebied van de Turkse dienstplicht stelt duizenden Turkse jongeren in Nederland voor de keuze: het vervullen van 18 maanden dienstplicht in Turkije of het afkopen van 17 maanden en het volgen van een basistraining van enige weken⁸⁷. In Nederland hebben het Ministerie van Defensie, verschillende politiekorpsen en enkele gemeenten (financiële en verlof-) regelingen getroffen voor medewerkers van Turkse afkomst die door het Turkse consulaat worden opgeroepen voor de dienstplicht. Duizenden Turken in Europa hebben in de loop der jaren hun nationaliteit verloren naar aanleiding van het zich onttrekken aan de dienstplicht (BuZa 2002: 38). Toch kiezen de meeste Turken voor het behouden van hun nationaliteit vanwege de bovengenoemde emotionele en economische motieven.

Wat zijn de gevolgen van de hierboven beschreven effecten op integratie? Terwijl de Turkse regering een dubbel staatsburgerschap accepteert, is het de Nederlandse regering geweest die in 1997 de mogelijkheid tot het verwerven van een dubbele nationaliteit (ondanks het voortbestaan van meerdere uitzonderingsregelingen) heeft afgeschaft (Rob 2001: 38–39). Welke invloed van de mogelijkheid tot het bezitten van een dubbele nationaliteit uitgaat, is niet volkomen duidelijk door het ontbreken van relevant onderzoek. Wel is duidelijk dat een Nederlands paspoort niet betekent dat men gevoelsmatig de Turkse identiteit loslaat. Het lijkt aannemelijk dat de huidige regeling met betrekking tot eigendom en erfrecht (in ieder geval enigszins) een rol speelt bij de overweging van migranten om hun Turkse nationaliteit te behouden. Over de gevolgen van het behouden van de Turkse nationaliteit op de integratie is weinig bekend.

Ten aanzien van de situatie met betrekking tot de Turkse dienstplicht het volgende. In haar advies «Etniciteit, binding, burgerschap» stelt de Raad voor het openbaar bestuur dat dit met het oog op de binding aan het burgerschap in Nederland «een onwenselijke praktijk is, omdat een

⁸⁵ In 1999 en 2000 werden respectievelijk 3 150 en 3 232 Turkse naturalisatieverzoeken ingewilligd (cijfers: www.ind.nl/). Hierbij dient te worden aangetekend dat de Immigratie en Naturalisatie Dienst aanvragen van kinderen die tegelijk met hun ouders worden genaturaliseerd niet apart registreert. De genoemde getallen zijn daardoor in werkelijkheid enigszins hoger.

⁸⁶ Interview met de Turkse ambassadeur, de heer T. Ildem, 2 juli 2003.

⁸⁷ Het *Inspraakorgaan Turken (IOT)* (aangehaald in een artikel van Braam en Ülger in de *Groene Amsterdammer* (1996)) schat dat minstens vijfduizend Turken in Europa jaarlijks de dienstplicht afkopen, waardoor de Turkse staatskas per jaar ruim 56 miljoen gulden ontvangt aan buitenlandse inkomsten. In hetzelfde artikel stellen de auteurs dat volgens het CBS naar schatting 54 000 Turken onder de twintig voor de keuze worden gesteld hun dienstplicht af te kopen (niet meegeteld zijn degenen die om uitstel hebben gevraagd).

dergelijke scholing niet bevorderlijk is voor het aanleren van de juiste competenties» als Nederlandse burger. Zodoende stelt de Raad (Rob 2001: 48) dat ondersteuning (financieel en qua verlof) van opgeroepen Turken om verkorte dienstplicht te vervullen een onwenselijke praktijk instandhoudt.

Hoe zwaar de Rob hieraan tilt, blijkt uit het advies dat men hieraan verbindt: «Ook hier ligt naar het oordeel van de Raad een taak voor de minister van Buitenlandse Zaken om in diplomatiek overleg tot een oplossing te komen die recht doet aan het eerdergenoemde binnenlands (integratie)belang» (2001: 48). Het kabinetsstandpunt (TK 2001–02 28 006: 8) over het Rob-rapport bevat geen specifieke reactie op dit advies. Er wordt meer in algemene bewoordingen gesteld dat het kabinet tracht buitenlandse bemoeienis terug te dringen, en dat zij in internationale contacten met buitenlandse overheden erop wijst dat «de verantwoordelijkheid voor het integratiebeleid een Nederlandse is».

2.4 Nationale veiligheid

In deze paragraaf onderscheiden we op het terrein van nationale veiligheid een reeks activiteiten van Turkse overheidsinstanties en Turkse (politieke) groeperingen waarmee men invloed tracht uit te oefenen op de Turkse diaspora.

Activiteiten Turkse overheidsinstanties

De Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) en haar voorganger de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) hebben de afgelopen jaren bij herhaling aandacht gevraagd voor buitenlandse overheidsinstanties en politieke bewegingen die vanuit de landen van herkomst trachten migranten in Nederland in de greep te houden en aan het moederland te binden (AIVD/BVD 1999–2002). De Dienst concludeert dat de Turkse overheid en de aan haar gelieerde organisaties zich mengen in de politieke activiteiten van hun voormalige landgenoten (BVD 1999). Een aanzienlijk deel van de controle en druk die de Turkse overheid probeert uit te oefenen verloopt via het Directoraat voor Godsdienszaken Diyanet (zie paragraaf 2.5). Anderzijds constateert de AIVD/BVD de aanwezigheid en invloed van de Turkse veiligheidsdienst MIT (*Millî İstihbarat Tekilâti*) op groepen Turken in Nederland.

De Raad voor het openbaar bestuur (2002: 39–40) somt een aantal redenen op voor het ondernemen van pogingen door herkomstlanden om greep te houden op migranten. Deze redenen zijn volgens de diverse in dit hoofdstuk aangehaalde bronnen van toepassing op de relatie Turkse overheid – Turkse migranten in Nederland. Enerzijds vrezen regeringen activiteiten van oppositionele of terroristische groeperingen onder de gemeenschappen van migranten. De mogelijkheden voor oppositie-groeperingen voor het verwerven van steun of fondsen en het ontplooiën van activiteiten in Nederland zijn – door de aanzienlijke bewegingsvrijheid vanzelfsprekend groter dan in het land van herkomst. Anderzijds spitst een financieel-economisch belang zich toe op het in stand houden van een continue geldstroom van migranten naar het land van herkomst (zie ook paragraaf 2.7).

De Nationale Veiligheidsraad (MGK: *Millî Güvenlik Kurulu*) is het belangrijkste orgaan waarmee het leger politieke invloed uitoefent in Turkije (Zürcher 1995: 303, 310). In de Raad bespreken burgerpolitici en hoge militairen de politiek en doen zij «dringende aanbevelingen». De secretaris

is een generaal die de taak heeft in de gaten te houden of de uitspraken van de Raad wel worden uitgevoerd. In 1997 dwong de Veiligheidsraad premier Erbakan tot aftreden.

In april 2003 bracht de secretaris-generaal van de MGK, de heer Kilinc, in navolging van bezoeken aan omringende landen, een bezoek aan Nederland voor een gesprek met voorzitters van enkele koepelorganisaties. Koerdische en bepaalde islamitische organisaties werden niet uitgenodigd. Aanwezigen stellen dat het onderwerp van gesprek werd gevormd door problemen van Turkse Nederlanders (zoals de Turkse dienstplicht, erf- en eigendomsrecht) en de rol die de Turkse regering bij het oplossen van deze problemen zou kunnen spelen (NRC Handelsblad, 3 mei 2003). De Turkse ambassadeur bevestigt deze lezing⁸⁸.

Eind juli 2003 besloot het Turkse parlement tot hervormingen waarbij de invloed van het leger op de politiek drastisch wordt ingeperkt. De MGK zal een echte adviesraad worden en het parlement krijgt bevoegdheid om de uitgaven van het leger te controleren.

Sinds medio jaren negentig wordt de Turkse overheid geadviseerd door een adviescollege, waarin Turken uit Nederland en andere landen zitting hebben. Dit college, de «Raad voor landgenoten in het buitenland», komt om de twee jaar bijeen en adviseert de Turkse regering over sociale en culturele problemen van Turken woonachtig in andere landen. Volgens de Turkse ambassade bieden de bijeenkomsten de Turkse overheid de kans om een inschatting te maken van de leefomstandigheden en het niveau van integratie van Turkse migranten in de vestigingslanden. Op basis van deze informatie ontwikkelt de Turkse overheid specifieke beleidsideeën om de omstandigheden van Turkse migranten te verbeteren en presenteert deze vervolgens aan de verantwoordelijken in het land in kwestie (zie ook paragraaf 2.6)⁸⁹.

In 1999 werden reeds kamervragen gesteld over twee in de Raad voor landgenoten in het buitenland benoemde vrouwen die in Nederland politiek actief zijn voor de Partij van de Arbeid. Het jaar erna werd een lid van het bestuur van het Inspraakorgaan Turken (IOT) door de Turkse regering in de Raad benoemd. Begin 2001 werden hierover (opnieuw) kamervragen gesteld aan minister Van Boxtel van Grote Steden- en Integratiebeleid. Op vragen met betrekking tot de (on)verenigbaarheid van het bestuurslidmaatschap van de Raad met het bestuurslidmaatschap van het IOT antwoordde de minister destijds dat het hier primair een zaak van het IOT betrof (TK 2000–01: 625, aanhangsel).

Activiteiten van overige Turkse politieke groeperingen

De diversiteit van de Turkse gemeenschap in Nederland komt tot uiting in de grote verscheidenheid aan organisaties die actief zijn. Het officiële orgaan waarmee zowel de Nederlandse regering als de Turkse ambassade contacten onderhouden is het Inspraak Orgaan Turken (IOT). Het is een landelijk aanspreekpunt en overlegorgaan voor Turkse koepelorganisaties in Nederland waarin bijna alle stromingen samenkomen⁹⁰. In paragraaf 2.5 gaan we nader in op organisaties met een religieuze inslag zoals de Süleymancı's, Milli Görü en de Alevieten.

In het geval van Turkije is er sprake van tenminste twee, elkaar vijandig gezinde diaspora-gemeenschappen: de nationalistische «Grijze Wolven» en de voor culturele en politieke rechten strijdende Koerden. In de literatuur wordt gewezen op de angst die leeft bij gezagsdragers voor het

⁸⁸ Interview met de Turkse ambassadeur, de heer T. Ildem, 2 juli 2003.

⁸⁹ Informatie verkregen via de heer R.C. Örnekol, Tweede Secretaris op de Turkse Ambassade, Den Haag.

⁹⁰ De volgende federaties maken deel uit van het IOT: STICF, NIF, SCIN (Süleymancılar), NUTIO (extreem-nationalisten), HTIB, HTKB, PSDF (links) en de Federatie van Turkse Sport en Cultuur in Nederland (HTSKF). Het Alevitische HAK-DER is in 2002, na een afwezigheid van vijf jaar, opnieuw toegetreden tot het IOT. FED-KOM, de federatie van Koerden in Nederland ontbreekt (Van Heelsum en Tillie 1999: 23).

importeren van conflicten tussen Koerden en Turken (Geerse 1999: 198). Medio jaren negentig namen de spanningen tussen beide groepen in Nederland toe (Can en Can-Engin 1997: 72; zie ook paragraaf 2.6). Omstreden in Nederland is de invloed van de «Grijze Wolven», die banden hebben met de ultranationalistische Partij van Nationalistische Actie (MHP: *Millyetçi Hareket Partisi*) in Turkije. Deze partij streeft naar de vestiging van een Groot-Turks rijk. In Nederland zou zij contacten onderhouden met de Turkse Federatie Nederland (TFN), een in 1995 opgerichte koepel van zgn. *ülküçü*-organisaties van «nationalistische idealisten» (oftewel «Grijze Wolven»).

De BVD (2000: 26–27) stelt dat de nauwe banden tussen de MHP en de TFN onder meer worden geïllustreerd door de bemoeienis van MHP-functionarissen bij de verkiezing van bestuursleden tijdens een TFN-congres in Nederland. De *ülküçü*-beweging in Nederland kan als een nationalistische diasporagemeenschap beschouwd worden, die deel uitmaakt van een internationaal netwerk van gelijksoortige organisaties met als centrum de partij in Turkije (Geerse 1999: 191–203). Officieel worden banden tussen de TFN en de MHP ontkend.

De Turkse wet staat overigens niet toe dat politieke partijen afdelingen in het buitenland oprichten. Uit onderzoek van Geerse (1999: 196) bij het Turks Cultureel Centrum, een bij TFN aangesloten beweging, blijkt een sterke oriëntatie op moederland Turkije. Er is sprake van een constante nationalistische informatiestroom, bezoek van Turkse deskundigen en imams, van inzamelingen en fondsenwerving (o.a. ten behoeve van de verkiezingscampagnes van de MHP in Turkije).

Overeenkomstig de conflicten in Turkije tussen de MHP (en de «Grijze Wolven») en de PKK, bestaan er – zoals gezegd – voortdurende spanningen tussen de TFN en meerdere Koerdische Arbeidersverenigingen in Nederland, verzameld in de koepelfederatie FED-KOM⁹¹. Toch is een groot deel van de 50 000 Koerdische Nederlanders niet politiek actief en is een deel aangesloten bij niet-Koerdische organisaties (Van der Wal 1999: 46–48). Medio jaren negentig kwam het tot een aantal incidenten, met name naar aanleiding van de oprichting van het Koerdisch Parlement in Ballingschap in Den Haag. Onlangs leidde het bezoek van de secretaris-generaal van de Turkse Nationale Veiligheidsraad tot spanningen tussen «Turks-gezinde» en «vijandelijke» organisaties (NRC Handelsblad, 3 mei 2003).

Effecten en invloed op integratie

In deze paragraaf hebben we op het terrein van nationale veiligheid in kaart gebracht op welke manieren Turkse overheidsinstanties en politieke groeperingen in Turkije invloed proberen uit te oefenen op de Turkse gemeenschap in Nederland. Het is de vraag welke effecten dit heeft (gehad) op Turkse migranten. Inherent aan het benutten van bronnen als inlichtingen- en veiligheidsdiensten is een gebrek aan specifieke informatie. Nochtans twijfelt de AIVD/BVD (1999–2002)⁹² niet aan pogingen om onderdanen in Nederland te beïnvloeden door Turkse overheidsinstanties als de veiligheidsdienst MIT en het Directoraat voor Godsdienstzaken Diyanet (zie voor de laatstgenoemde paragraaf 2.5). De AIVD (2002: 42) verbindt hieraan de conclusie dat de integratie van de Turkse gemeenschap in Nederland door beïnvloeding uit Turkije wordt belemmerd. In het vervolg van deze paragraaf hebben we een aantal zichtbare activiteiten van de Turkse regering op een rij gezet: het bezoek van de secretaris-generaal van de MGK en de Raad voor landgenoten in het buitenland.

⁹¹ In haar jaarverslag uit 2000 neemt de BVD (p. 27), net als over het jaar daarvoor, een afname waar van het aantal conflicten: «Positief is dat zich in het afgelopen jaar vrijwel geen botsingen hebben voorgedaan tussen aanhangers van de TFN en sympathisanten van de PKK (...)».

⁹² In haar jaarverslag uit 1999 concludeert de toenmalige BVD (p. 26): «Langs verschillende wegen en bij diverse gelegenheden tracht zij (*de Turkse overheid*) de Turkse gemeenschap in Nederland aan zich te binden en in te schakelen bij het uitdragen en verdedigen van haar opvattingen», vooral m.b.t. de seculiere eenheidsstaat. In de jaarverslagen 2001 en 2002 wordt eveneens stilgestaan bij het Turkse «beheersnetwerk» dat «probeert de Turkse gemeenschap aan zich te binden en te beïnvloeden (2002: 30).

Het beschreven bezoek van de belangrijkste Turkse politiek-militaire functionaris, de heer Kilinc, heeft geleid tot ophef en onrust onder verschillende Turkse organisaties. Volgens berichtgeving in het NRC Handelsblad (3 mei 2003) heeft het niet uitnodigen van minder Turks-gezinde organisaties onder meer geleid tot tweespalt binnen het Inspraakorgaan Turken. Deze interne conflicten richten de aandacht van Turkse migranten in Nederland opnieuw op de politieke situatie in het moederland, en hebben een negatieve invloed op de eenheid van die gemeenschap in Nederland. Daarmee lijkt het bezoek (in ieder geval) niet positief bij te dragen aan de integratie van de Turkse gemeenschap in de Nederlandse samenleving.

Voor zowel het bezoek van de Turkse generaal als het stichten van de Raad voor landgenoten geldt dat de bronnen geen uitsluitend geven over mogelijk achterliggende motieven van de Turkse regering. In het geval van het bezoek van de heer Klinik, menen sommige vertegenwoordigers van Turkse organisaties dat de werkelijke reden voor het bezoek het bundelen van Turks-gezinde organisaties was, om deze te kunnen inzetten ten behoeve van een lobby voor Turkije voor toetreding tot de Europese Unie (NRC Handelsblad, 3 mei 2003). Anderen ontkennen dit. Hieraan kunnen wij géén conclusies verbinden, anders dan dat het bezoek op zichzelf al een indicatie is dat de Turkse regering een bepaald beleid voert gericht op de diasporagemeenschap in Nederland.

Zowel het bezoek van de Turkse generaal als het oprichten van een adviescollege van Turkse migranten vormen bewijs voor een actieve interesse van de Turkse regering in landgenoten in onder meer Nederland. Het is een manier om de band tussen migranten en het Turkse moederland te verstevigen, maar het kan echter ook worden uitgelegd als Turkse inspanningen om problemen van migranten op te lossen. Het (beperkte) bronnenmateriaal staat ons echter niet toe vergaande conclusies te trekken ten aanzien van de effecten van deze activiteiten en hun invloed op de integratie van Turken in de Nederlandse samenleving.

Over de effecten van de activiteiten van Turkse politieke groeperingen in Nederland is meer bekend. El Manouzi (1997: 119) stelt dat «de Turkse islam in Nederland zich kenmerkt door grote inhoudelijke diversiteit die tot uiting komt in een veelheid van confessionele stromingen, een complexe organisatie in hiërarchische structuren, en tenslotte, een politisering die is verweven met de wisselvalligheden van de Turkse politiek, van zowel regering als oppositie». De grote diversiteit aan Turkse organisaties in Nederland vormt een weerspiegeling van de Turkse politiek. De onderlinge (religieuze en politieke) tegenstellingen uit Turkije zijn eveneens geïmporteerd, hoewel de verhoudingen in Nederland anders zijn, bijvoorbeeld omdat oppositionele bewegingen in Turkije hier meer ruimte krijgen. Vooral conflicten tussen de Nederlands-Turkse organisaties met banden met de Koerdische PKK en met banden met de extreem-nationalistische MHP zijn veelvuldig gedocumenteerd (El Manouzi 1997; BVD 1998–2000).

Geerse (1999: 196) concludeert dat deze bewegingen «vaak naar binnen zijn gekeerd» en dat «activiteiten zelden zijn gericht op integratie in de Nederlandse maatschappij». In 1999 stelt de BVD (p. 42) dat de TFN vatbaar blijft voor aanwijzingen uit Turkije en dat haar aanhang, die zich daardoor blijft richten op het moederland, minder geïnteresseerd is in integratie en participatie in de Nederlandse samenleving. De oriëntatie van de Turken die bij deze organisaties zijn aangesloten blijft gericht op

het moederland waar een aanzienlijke voedingsbodem voor conflict aanwezig is (bijvoorbeeld de Koerdische kwestie).

Dit alles leidt tot onrust binnen de gemeenschap, het draagt bij aan negatieve imagovorming van de volledige minderheidsgroep onder de autochtone bevolking en het staat de ontwikkeling van een krachtige en eensgezinde Turkse minderheidsgroep (bijvoorbeeld ten opzichte van de Nederlandse overheid) voortdurend in de weg. Hieruit maken we op dat het handhaven van een eenzijdige oriëntatie op het moederland en het importeren van conflicten als gevolg van Turkse bemoeienis door overheid, gelieerde organisaties en partijen een belemmering vormt en heeft gevormd voor de integratie van Turken in de Nederlandse samenleving. De vraag in welke mate dit precies het geval is geweest kunnen wij niet beantwoorden.

2.5 Godsdienstbeleving

Regeringen van landen van herkomst kunnen ook op het terrein van godsdienst proberen onderdanen elders te beïnvloeden en te controleren.

Het Directoraat voor Godsdienstzaken Diyanet

Zoals beschreven in paragraaf 2.2 is er in Turkije sprake van een strikte scheiding tussen godsdienst en staat (secularisme). Feitelijk is echter sprake van een verregaande controle over de Turkse islam door het militaire staatsapparaat (Landman 2000: 5–8; Canatan 2001: 25). Er is sprake van vervlechting van islamitische en republikeinse waarden binnen de officiële soennitische staatsislam. Onderwijs, de media en de moskeeën worden gebruikt om deze uniforme leer van de islam te verspreiden. Dit gebeurt grotendeels door het in 1924 opgerichte Directoraat voor Godsdienstzaken Diyanet (*Diyanet İleri Bakanlii*). Het takenpakket van Diyanet, dat valt onder de directe verantwoordelijkheid van de premier, omvat onder andere het beheer van moskeeën, de aanstelling van het moskeepersoneel en informatieverschaffing via publicaties en TV-uitzendingen. Diyanet's monopoliepositie maakt het voor andere islamitische stromingen moeilijk om zich in Turkije te ontplooien (Landman 2000: 17).

Het voornaamste motief voor de Turkse regering om Diyanet ook elders in Europa op te richten is volgens de literatuur het bieden van tegenwicht aan oppositiegroepen die door gastarbeiders buiten Turkije zijn opgericht. Milli Görü (zie de volgende alinea's) en andere dissidente en oppositiegroepen zijn er op eenvoudige wijze in geslaagd zich te organiseren in Europa. Deze groepen vestigden vervolgens de aandacht van de ontvangende landen op de (conflicteuze) politieke toestand in Turkije. Dat vormde de directe aanleiding voor de Turkse regering om zich te gaan richten op het beheer van moskeeën buiten de eigen landsgrenzen en het sturen van imams ten behoeve van Turkse migrantengemeenschappen (Sunier 1996: 71).

Het Diyanet is verbonden met de Islamitische Stichting Nederland (ISN, 1982). De ISN beheert het grootste gedeelte van de 450 Nederlandse moskeeën. Via de ambassade (de Attaché voor Godsdienstzaken is de voorzitter van de ISN) is de ISN direct verbonden aan Diyanet Turkije, dat greep heeft op het bestuur en de financiën van moskeeverenigingen (Sunier 1996: 64–67; Van der Wal 1999: 32). Naast de ISN is er het koepelverband Stichting Turks-Islamitische Culturele Federatie (STICF, 1979). De STICF heeft als doel de verspreiding van de islam in Nederland

te stimuleren en islamitische organisaties in Nederland te coördineren. De STICF is niet rechtstreeks verbonden met Diyanet, al dragen ze dezelfde visie op de islam uit. Er is sprake van een zekere competentiestrijd tussen de ISN en STICF⁹³.

Een belangrijk gegeven is dat imams via Diyanet rechtstreeks uit Turkije naar Nederlandse moskeeën worden gehaald (en betaald) voor een termijn van vier jaar (Van der Wal 1999: 32). Volgens Sunier (1996: 64–66) heeft de Islamitische Stichting Nederland (en daarmee Diyanet) invloed op de inhoud van hetgeen er gepredikt wordt: «Incidenteel worden instructies gegeven aan imams over de inhoud van preken: men dient de officiële Turkse staatsversie van de islam uit te dragen en men dient zich te onthouden van politiek getinte uitspraken». Daarbij dient te worden aangetekend dat de invloed op hetgeen gepredikt wordt volgens Sunier door de jaren heen minder sterk is geworden⁹⁴. Tenslotte is er sprake geweest van middelbare imamscholen in Turkije speciaal opgezet voor Nederlands-Turkse jongeren. Er is geconstateerd dat de Turkse staat daarbij een rol heeft gespeeld (Rob 2001: 31; zie eveneens de volgende paragraaf).

De Rob (2001: 30) stelt: «Gerekend naar het aantal moskeeën en moskeebezoekers identificeert de overgrote meerderheid van de Turkse moslims in Nederland zich met de door de Turkse staat gecontroleerde (soennitische) stroming van de Islam.» Bij deze conclusie dient naar onze mening een kanttekening te worden geplaatst. Diyanet beheert (via de ISN) de meeste Turkse moskeeën doordat zij verhoudingsgewijs kan beschikken over veel middelen. Dat vormt echter nog geen bewijs voor de stelling dat al deze moskeebezoekers zich identificeren met de door de Turkse staat gecontroleerde stroming van de islam. Ook andere (meer praktische) motieven kunnen een rol spelen bij de keuze van een gelovige voor een bepaalde moskee. Bovendien dient te worden opgemerkt dat religieuze leiders in de regel eerder dan de achterban de neiging hebben zich te profileren en tegen elkaar af te zetten.

Naast de eerder beschreven TFN en PKK, is ook een breed scala aan meer religieuze oppositiepartijen actief in Nederland, met kritiek op de door de Turkse staat gedomineerde «officiële staatsislam». De voornaamste bewegingen, de Süleymanci's, Milli Görü en de Alevieten, bespreken we in het onderstaande kort.

- De Süleymanci's, in Nederland vertegenwoordigd door de Stichting Islamitisch Centrum Nederland, is tegenstander van een door de staat gecontroleerde islam en is voor de scheiding van godsdienst en staat (in Turkije) (Van der Wal 1999: 37–40).
- Milli Görü («Nationale Visie») bestaat in Nederland uit twee organisaties: één in Noord-Holland en één in Zuid-Holland. De laatste is bekend onder de naam Nederlandse Islamitische Federatie (NIF). In totaal bezitten ze circa 45 moskeeën. Beide hadden relaties met de Partij van de Deugd (*Fazilet Partisi*) in Turkije. Deze partij werd verboden en is inmiddels gesplitst in een progressieve partij (de AK-partij⁹⁵ van de huidige premier Erdogan) en een meer traditionele, islamitische partij. Milli Görü (Noord-Holland) schurkt aan tegen de eerstgenoemde partij, het meer behoudende NIF tegen de tweede (Van der Wal 1999: 37–40).
- De progressief-tolerante Alevieten tenslotte, vormen de grootste

⁹³ Bron: informatie uit gesprek met dr. T. Sunier.

⁹⁴ Bron: dr. T. Sunier.

⁹⁵ AK-partij: *Aladet ve Kalinma Partisi*; de Partij voor Rechtvaardigheid en Ontwikkeling.

religieuze minderheid van Turkije. Het Alevitisme heeft onder andere afwijkende leerstellingen ten opzichte van de soennitische en sjiitische islam. In Nederland wordt deze vertegenwoordigd door de Federatie HAK-DER (Van der Wal 1999: 37–40).

Volgens Landman (1997: 100–101) kent de Nederlandse islam een diasporakarakter. Hij onderschrijft de uitspraak van Sunier dat Turks-Islamitische organisaties (zoals Milli Görü) deel uitmaken van Europese netwerken die contacten onderhouden met organisaties in Turkije. Sunier (Landman 1997) constateert dat binnen deze organisaties op het land van herkomst georiënteerde ouderen de dienst uitmaken. Dit terwijl jonge (relatief goed geïntegreerde) bestuurders dergelijke organisaties extern vertegenwoordigen. Beide experts verschillen echter van inzicht over de tijdsduur en benodigde inspanning die de jongere generatie moet leveren om de hierboven beschreven structuur te doorbreken.

Effecten en invloed op integratie

Waarom hebben de pogingen van de Turkse regering om controle uit te oefenen op het godsdienstig leven van Turken in Nederland geleid? Zoals besproken zijn nagenoeg alle Turks-islamitische stromingen in Turkije ook aanwezig binnen de Nederlandse samenleving. Canatan (2001: 108) stelt echter dat een belangrijk verschil is dat Diyanet (de «officiële islam») in Nederland géén bevoorrechte en dominante positie tegenover andere stromingen (de «civiele islam») inneemt. Dit verklaart hij vanuit de Nederlandse maatschappelijke en politieke context (bijvoorbeeld principes van godsdienstvrijheid, gelijkheid van religieuze groepen). Alhier krijgen andere stromingen de bewegingsvrijheid zich te ontplooiën, maar politiek actief binnen Nederland wordt men uiteindelijk zelden.

Er bestaan spanningen tussen Diyanet en niet met de Turkse staat verbonden organisaties in Nederland. De redenen voor deze spanningen lopen per organisatie uiteen. Terwijl Milli Görü in Turkije de scheiding tussen godsdienst en staat ongedaan wil maken, beschouwen de Alevieten Diyanet als een conservatief religieus bolwerk dat andere stromingen onderdrukt. Ook spanningen tussen de progressieve Alevieten en conservatieve Soennieten in Turkije kunnen in Nederland worden waargenomen. Een illustratie daarvan vormt het verlaten van het Inspraakorgaan Turken door Alevieten in 1997 omdat men vond dat de inbreng van islamitische en ultranationalistische organisaties te groot werd. (In 2002 keerde HAK-DER overigens terug in het IOT).

De BVD (1999–2002) heeft de afgelopen jaren meerdere malen gewaarschuwd tegen de controle die het Diyanet uitoefent op de Turkse gemeenschap in Nederland⁹⁶. Naast enkele AIVD-publicaties, bestaat er andere literatuur (o.a. Van der Wal 1999; Sunier 1996) die de werkzaamheden van Diyanet in Nederland beschrijft. Het lijkt ons aannemelijk dat ook onderlinge spanningen tussen Nederlands-Turkse religieuze organisaties, die verder aangewakkerd worden door Turkse staatsbemoeienis, een negatieve invloed (verdeeldheid, oriëntatie op het moederland) uitoefenen op de integratie van Nederlandse Turken.

Door met name enkele rapporten van de AIVD/BVD is de (politieke) aandacht voor politiek-religieuze inmenging van de Turkse regering in de Turkse gemeenschap in Nederland sterk toegenomen. Mede vanuit de wens om de invloed van de landen van herkomst en internationale islamitische organisaties terug te dringen, is er een discussie ontstaan omtrent de wenselijkheid en haalbaarheid van het opzetten van

⁹⁶ Niettemin wordt door de BVD (2002) tevens geconstateerd dat «(...) een aanzienlijk deel van de Turkse migranten niet afkerig is van deze inmenging en zij zich loyaal opstellen naar de Turkse staat en nationalistische gevoelens koesteren».

imamopleidingen in Nederland. Binnen vrijwel alle moskeeën vervult de imam een sleutelpositie. Hij is meer dan een religieuze voorganger en adviseert (net als moskeebesturen) over een breed scala aan problemen. Turkse moskeeën richten zich naast religieuze zaken ook geregeld op voorlichting, educatie en recreatie. Onderzoek wijst uit dat Turkse moskeeën een intermediaire rol spelen bij de opvoeding en inburgering van moslimjongeren (Canatan e.a. 2003: 9–16).

Bij het voornemen om Nederlandse imamopleidingen te starten speelt de gedachte dat in het buitenland opgeleide imams een negatieve invloed hebben op de integratie van Nederlandse Turken. De geloofsbelijdenis door uit Turkije gezonden imams gebeurt vanuit een Turks perspectief in de Turkse taal. In Nederland opgeleide imams spreken de Nederlandse taal, hebben kennis van de cultuur en kunnen zodoende hun gemeenschappen (en vooral jongeren) beter begeleiden bij hun integratie in de Nederlandse samenleving (TK 1993–94: 23 409 nr. 8; Cörüz 1997: 130).

Binnen de Nederlandse moslimorganisaties worden wisselende reacties waargenomen op het voornemen van de Nederlandse regering tot een Nederlandse imamopleiding. Enerzijds ziet men vooral praktische (financiële) voordelen. Anderzijds is men bevreesd voor overheidsbemoeienis en het verlies van religieuze autonomie (Canatan 2001: 105). De AIVD/BVD (2002: 27) concludeert dat aan de Turkse overheid en Diyanet gelieerde organisaties de plannen voor een Nederlandse imam-opleiding als bedreiging ervaren voor de eigen controle op de Turkse gemeenschap in Nederland. Diyanet «vreest dat dit kan leiden tot een groei van politiek-islamitische geloofsovertuigingen binnen de Turkse gemeenschap. Men ontplooit beïnvloedingsactiviteiten ten aanzien van alle huidige initiatieven gericht op een imam-opleiding». Uitgaande van de visie dat het sturen van imams uit herkomstlanden schadelijk kan zijn voor inburgering van minderheden, kan vanuit het oogpunt van de integratie deze Turkse tegenwerking van de plannen voor een Nederlandse imamopleiding als onwenselijk worden beschouwd⁹⁷.

2.6 Taal en cultuur

Op het terrein van «taal en cultuur» kunnen activiteiten plaatsvinden als ondersteuning van onderwijs in eigen taal en cultuur, Turkse invloed (steun of tegenwerking) op het islamitisch onderwijs in Nederland en het stimuleren van kennis over taal en cultuur van Turkije via televisie-uitzendingen en andere media.

Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur

Vanaf 1974 werd in Nederland het Onderwijs in de Eigen Taal en Cultuur (OETC) ingevoerd, waarbij migranten van Turkse komaf zowel taalondersteuning als cultuureducatie kregen. Het werd in eerste instantie ingesteld met het oog op de terugkeer van migranten naar het land van herkomst en gegeven door buitenlandse onderwijsassistenten. Toen duidelijk werd dat de migranten hier permanent zouden blijven probeerde de overheid OETC juist in te zetten ter bevordering van de deelname aan de Nederlandse samenleving. In de loop van de jaren negentig kreeg OETC een andere naam: Onderwijs in Allochtone Levende Talen (OALT). Sinds 1998 ligt de verantwoordelijkheid om allochtone leerlingen in hun eigen taal en cultuur les te geven bij gemeenten. Het kabinet wil in 2004 OALT afschaffen, omdat men de nadruk sterker wil leggen op het leren van het Nederlands aan leerlingen van allochtone herkomst.

⁹⁷ Zie onder andere het artikel van Van Veen in: Contrast, 18 oktober 2001.

De Turkse regering hecht veel waarde aan het leren van Turks als moedertaal, naast het Nederlands. Daarom heeft ze een actieplan opgesteld om een beter onderwijsmilieu te creëren voor Turkse migrantenkinderen. Dit «Education Action Plan» (EAP), ontwikkeld op basis van input uit de Raad voor landgenoten in het buitenland, richt zich op het creëren van bewustzijn bij Turkse families ten aanzien van hun onderwijsrechten, het voorlichten van leraren over de noodzaak rekening te houden met culturele kenmerken en omgevingsproblemen van migrantenkinderen, en tenslotte het bewust maken van kinderen zodat zij zich realiseren dat hun toekomst grotendeels afhankelijk is van onderwijs. In tegenstelling tot de positieve reactie van de Duitse regering, is voormalig minister van Integratie en Grote Stedenbeleid Van Boxtel niet ingegaan op de Turkse EAP-voorstellen. Hij stelde dat het bieden van goed onderwijs in Nederland uitsluitend een verantwoordelijkheid betreft van de Nederlandse regering. Het EAP werd daarom enkel beschouwd als een discussiestuk⁹⁸.

Islamitisch onderwijs

Volgens de AIVD/BVD werden in het nabije verleden islamitische onderwijsinstellingen in Turkije door in Nederland woonachtige moslimkinderen bezocht. Een belangrijk voorbeeld vormt de *Imam-hatip* school, een middelbare imamopleiding in Bozyazi in Turkije, waar tientallen Turkse leerlingen uit Nederland les ontvingen. De leerstof kan volgens de AIVD/BVD (2002) worden gekenmerkt als Turk-nationalistisch en kritisch ten opzichte van Nederlandse waarden en normen. Het initiatief voor de school kwam van de Nederlandse Stichting Turks-Islamitische Culturele Federatie, maar de Turkse overheid speelde volgens de BVD op de achtergrond een belangrijke rol (BVD 2002: 17).

Naast bemoeienis met Turkse islamitische scholen waar migrantenleerlingen worden ontvangen, zijn er ook pogingen bekend om het islamitisch onderwijs in Nederland te beïnvloeden. Bijna eenderde van de islamitische scholen in Nederland is opgericht vanuit de Turkse gemeenschappen⁹⁹.

Tijdens de ontwikkelingsfase van het Nederlandse islamitische onderwijs, trachtte de Turkse overheid, via Diyanet, invloed te verwerven. Inmiddels is de focus van Diyanet gewijzigd. Men concentreert zich niet meer op het verwerven van invloed in het islamitisch basisonderwijs, maar eerder het tegenwerken er van. De reden daarvoor is gelegen in de angst dat de primaire referentie van Turkse kinderen op islamitische basisscholen verschuift van (het hebben van) een Turkse identiteit naar (het hebben van) een moslimidentiteit. In principe is de Turkse regering géén voorstander van het bestaan van islamitisch onderwijs, want men vindt dat de moskee in voldoende mate voorziet in het behouden van de islamitische identiteit; een visie die wordt gedeeld door een meerderheid van de Turken in Nederland. Tenslotte concentreert Diyanet zich in toenemende mate op het hoger (islamitisch) onderwijs. De BVD constateert dat deze scholen moeite hebben om tegenwicht te bieden aan de beïnvloedingsactiviteiten van Diyanet, in het bijzonder als het gaat om het bieden van financiële ondersteuning (AIVD/BVD 2002: 20–36).

Media uit het land van herkomst

In het geval van de Turkse televisie dient een onderscheid te worden gemaakt tussen commerciële zenders die Nederlandse Turken via satelliet ontvangen (bijv. de zenders ATV, Interstar en Kanal 7), en TRT-Internationaal – de Turkse staatszender die op de Nederlandse kabel zit. De Turkse

⁹⁸ Interview met de Turkse ambassadeur, de heer T. Ildem, 2 juli 2003, en specifieke informatie verkregen van de heer R.C. Örnekol, Tweede Secretaris op de Turkse Ambassade, Den Haag.

⁹⁹ De AIVD/BVD heeft meerdere keren zorg uitgesproken over bemoeienis van politiek-islamitische groeperingen en buitenlandse mogelijkheden met het islamitisch onderwijs. Zie bijvoorbeeld: respectievelijke jaarverslagen 1998 tot 2002 en de rapporten Politieke islam in Nederland (1998) en De democratische rechtsorde en islamitisch onderwijs (2002).

satelliet-televisie, waarvoor veel animo bestaat onder Turkse migranten in Nederland wordt voornamelijk beheerst door soaps, talkshows en sport¹⁰⁰. Staring en Zorlu (1996) formuleren vier factoren die de populariteit van de Turkse televisie kunnen verklaren. Naast taal en culturele vertrouwdheid, vertier en gezelligheid, spelen de behoefte aan Turkse informatie en het gemis aan Turkse migranten op de Nederlandse televisie een voorname rol.

De publieke zender TRT, onder Turkse jongeren erg impopulair, richt zich met name op nieuws, hoofdzakelijk gebracht vanuit het perspectief van de Turkse overheid (Milikowski 1999: 170–190). TRT is van nationalistische aard, met veel nationalistische uitspraken van bekende Turken en veroordelingen van «PKK-terroristen» door belangrijke politici¹⁰¹. Illustratief voor de grensoverschrijdende invloed die de TRT (tezamen met de Turkse dagbladers) heeft, zijn twee gebeurtenissen medio jaren negentig: de demonstratie tegen het Koerdisch Parlement in Ballingschap (april 1995) en een brand in de Schilderswijk waarbij zes mensen om het leven kwamen (maart 1997).

Het initiatief voor de bovengenoemde protestdemonstratie was afkomstig van de Turkse regering, terwijl partijdige media (zoals het Turkse dagblad *Hurriyet*) mensen uit de Nederlandse Turkse Gemeenschap oproepen om deel te nemen, en staatszender TRT een geldinzamelingsactie organiseerde voor het Turkse leger. Na de Haagse brand waarbij zes personen van de familie Köcedag om het leven kwamen, waren het Nederlands-Turkse organisaties die om hulp vroegen uit Turkije (El Manouzi 1997). In tegenstelling tot hetgeen alom door verschillende media werd gesuggereerd bleek de dader een neef van de slachtoffers zonder racistisch motief. El Manouzi (1997) leidt uit beide gebeurtenissen af dat (door de staat gecontroleerde) media uit de herkomstlanden en de oorspronkelijke cultuurgebieden een belangrijke rol spelen bij het verzekeren van de loyaliteit van groepen migranten.

Effecten en invloed op integratie

Ten aanzien van het geven van onderwijs in taal en eigen cultuur is het niet verassend dat de Turkse regering liever OALT wenst te behouden. Naast het belang dat men hecht aan het behoud van de Turkse taal en cultuur onder Turken in Nederland, stelt de ambassadeur dat deze wens is ingegeven vanuit de gedachte dat kinderen van Turkse komaf eerst hun moedertaal (de taal die ze thuis spreken) moeten beheersen, voordat ze goed Nederlands kunnen leren¹⁰². Desondanks is de Nederlandse regering van plan om OALT per 2004 af te schaffen om het gebruik van de Nederlandse taal te stimuleren. In hoeverre en op welke wijze de Turkse regering gaat reageren op deze beleidswijziging is tot op heden onduidelijk. In het algemeen kan worden gesteld dat Turkse invloedsuitoefening op OALT in het verleden beperkt is gebleven, waardoor er van effecten op integratie geen sprake is.

De AIVD/BVD (2002: 20–36) heeft aangegeven dat vooral Diyanet pogingen heeft ondernomen om het islamitisch basisonderwijs tegen te werken en daarnaast invloed tracht uit te oefenen op het hoger (islamitisch) onderwijs. De directe effecten hiervan zijn, door een gebrek aan bronnenmateriaal, onduidelijk.

Het feit dat (overwegend de eerste generaties) Turkse migranten zich nog steeds primair richten op de Turkse (staats)media betekent dat Nederlandse Turken zich over het algemeen blijven oriënteren op het

¹⁰⁰ Uit onderzoek van Veldkamp blijkt dat in 1996 42% van de Turken in Nederland in bezit was van een satelliet-schotel (Milikowski 1999: 174).

¹⁰¹ Turkije-deskundige T. Sunier (aangehaald in een artikel in de *Groene Amsterdammer* van 6 december 1995) stelt dat TRT-INT een «weinig genuanceerd beeld» scheidt.

¹⁰² Interview met de Turkse ambassadeur, de heer T. Ildem, 2 juli 2003.

moederland en niet op Nederland. Terwijl kinderen van migranten zich al meer richten op Nederlandse zenders en programma's lijkt het aanmerkelijk dat een overwegende gerichtheid van hun ouders op Turkse media ook de Nederlandse taalontwikkeling van deze groep niet ten goede komt.

Milikowski (1999: 174–175) stelt echter dat de angst dat het kijken naar «eigen zenders» een bedreiging vormt voor integratie (vervreemding, importeren conflicten) in «een aantal opzichten het omgekeerde heeft bewerkstelligd van wat werd gevreesd». Zij constateert onder meer dat er via de (satelliet-) televisie een kennismaking met de moderniteit heeft plaatsgevonden, via het eigen land en de eigen cultuur. Anderzijds illustreren de twee hierboven geschetste incidenten volgens El Manouzi (1997) dat pogingen tot beïnvloeding door de Turkse staat via bijvoorbeeld de zender TRT «schade kunnen toebrengen aan de verhoudingen tussen moslims en de rest van de Nederlandse samenleving».

Het totaalbeeld van de invloed van de Turkse media op de integratie van Turkse migranten is niet eenduidig. We stellen vast dat in de literatuur wordt gesteld dat de Turkse satelliettelevisie over het algemeen niet integratiebelemmerend heeft gewerkt, terwijl de Turkse staatszender volgens de aangehaalde bronnen in sommige gevallen wel een negatieve invloed heeft gehad op integratie.

2.7 Economische belangen

In deze korte paragraaf wordt nader ingegaan op de functie, omvang en rol van de Turkse overheid bij de geldstroom van Turkse migrantengemeenschappen richting Turkije. Wereldwijd zijn er vier miljoen Turkse migranten. Een deel daarvan zorgt voor een aanzienlijke deviezenstroom richting het Turkse moederland. Tijdens de jaren zestig en zeventig, toen de Turkse emigratiestroom op gang kwam, verkeerde Turkije in economische malaise. Turkije had een continu tekort op de handelsbalans en door het afkopen van een oplopende staatsschuld bestond er een constante behoefte aan harde valuta. De maandelijkse overschrijvingen van gastarbeiders waren daarom een voorname bron van inkomsten voor Turkije (Bakker 2002: 213). Na gezinshereniging en definitieve vestiging van Turkse migranten in Nederland, in de loop van de jaren tachtig en negentig, verminderde de maandelijkse geldstroom.

Volgens Van der Wal (1999: 20) maken Turkse gezinnen gemiddeld nog steeds ruim 450 Euro per maand over ten behoeve van het levensonderhoud van familieleden of voor de aankoop van onroerend goed. De hoogte van de bijdrage in het levensonderhoud van Turkse verwanten hangt af van behoefte daaraan en de financiële mogelijkheden van de migranten (Böcker 1994: 86). In 1999 maakten Turkse migranten in Nederland in totaal ruim 474 miljoen gulden (215 miljoen Euro) over naar Turkije (De Nederlandsche Bank 2001: 78). Naast de onderhoudsplicht jegens verwanten in het land van herkomst, vormen het sparen op deviezenrekening in Turkije, het afkopen van de dienstplicht en het investeren in de aankoop van eigendommen belangrijke redenen voor geldstromen richting het moederland (Böcker 1994: 86–90). Ook de *zakaat*, een religieuze belasting voor alle moslims tijdens de Ramadan, die ten goede komt aan armen en andere behoeftigen, is verantwoordelijk voor een (overigens onbekend) deel van de geldstroom richting Turkije (zie voor meer uitleg paragraaf 3.7).

Effecten en invloed op integratie

Dat vele migrantenfamilies regelmatig geld overmaken naar Turkije betekent voor de Turkse regering al meer dan dertig jaar een welkome stroom harde valuta. Maar de Turkse regering heeft, voor zover bekend, géén beleid ontwikkeld om de geldstroom die maandelijks wordt gestuurd in stand te houden of verder te stimuleren. Böcker (1994: 86–89) onderkent een probleem voor migranten die als huwelijkspartner recent naar Nederland zijn gekomen. Zij voelen zich veelal sterk verplicht aan de achtergebleven familie en «moeten na hun komst in Nederland vaak aanzienlijke bedragen naar de familie in Turkije overmaken, ook al gaat dat ten koste van de financiële situatie van het eigen gezin in Nederland». Echter, ten aanzien van het financieel ondersteunen van verwanten in Turkije is in de beschikbare literatuur noch sprake van een belemmerende, noch van bevorderende invloed op de integratie in de Nederlandse samenleving. Duidelijk is wel dat door de overschrijvingen de verbondenheid tussen Turkse migrantenhuishoudens en de familie in het land van herkomst wordt bestendigd.

2.8 Overig: grensoverschrijdende effecten Turkse drugsmafia

Uit onderzoek (Fijnaut 1995; Bovenkerk & Yeşilgöl 1998; Akinbingöl 2000) is naar voren gekomen dat ambtenaren in Turkije in het recente verleden betrokken zijn geweest bij internationaal georganiseerde criminaliteit die van invloed is geweest op de Turkse gemeenschap in onder meer Nederland. Hoewel er hier géén sprake is van bewuste pogingen van de Turkse regering om groepen onderdanen buiten de eigen grenzen te beïnvloeden, achten we het voor dit onderzoek zinvol om mogelijke grensoverschrijdende effecten op migranten te bespreken.

In de tweede helft van de jaren negentig is er veel gepubliceerd over (structurele) banden tussen politie, politici, leger en de drugsmafia in Turkije. Er wordt geconcludeerd dat de georganiseerde criminaliteit en verschillende onderdelen van de Turkse staat (met name binnen het politieapparaat) nauw met elkaar zijn vervlochten (Bovenkerk 1998). De redenen die worden genoemd voor de omvangrijke drugseconomie in Turkije zijn de gunstige geografische ligging en de verspreiding van de Turkse diaspora over geheel Europa¹⁰³. Landen met een omvangrijke Turkse gemeenschap vormen bestemmingslanden, waarbij Nederland wordt gebruikt als verdeelmarkt (Akinbingöl 2000: 45–58).

De betrokkenheid van onderdelen van de Turkse publieke sector bij zware criminaliteit is volgens de literatuur in de tweede helft jaren tachtig ontstaan met de opkomst van de «Grijze Wolven» binnen en buiten het staatsapparaat¹⁰⁴. Duidelijk is dat zowel de «Grijze Wolven» als de PKK hun strijd financieren met behulp van de opbrengsten van drugs-transporten. De relatief succesvolle pogingen door speciale Turkse eenheden – medio jaren negentig om de Koerdische mafia uit te schakelen, hebben uiteindelijk geleid tot nog diepere betrokkenheid van delen van het Turkse staatsapparaat die hun inkomsten niet in gevaar willen brengen. De laatste jaren echter wordt er melding gemaakt van een aantal positievere ontwikkelingen in de strijd tegen de criminaliteit in Turkije, waaronder nieuwe strenge wetgeving (Akinbingöl 2000: 47–54).

Effecten en invloed op integratie

Welke implicaties heeft de hierboven geschetste situatie voor de Turkse gemeenschap in Nederland? Bovenkerk en Yeşilgöl (1998) concluderen dat er sprake is van een aanzienlijke betrokkenheid van Turkse mannen in de

¹⁰³ Volgens het Amerikaanse Drug Enforcement Agency (DEA) was het inkomen van de Turkse mafia in 1997 42,8 miljard dollar; 70% van de totale drugsomzet van de Europese mafia (Akinbingöl 2000: 48).

¹⁰⁴ De Turkse Inlichtingendienst MIT concludeert in een rapport uit 1995 dat vertakkingen van de misdaad zijn doorgedrongen tot in het Turkse staatsapparaat. Illustratief is de aanklacht tegen de allerhoogste politiefunctionaris op het Ministerie van Binnenlandse Zaken die een criminele organisatie zou hebben opgezet (Akinbingöl 2000: 50).

drughandel. Eén van de verklaringen hiervoor vormt de verspreiding van een groot aantal gastarbeiders in Europa vanaf de jaren tachtig. Zij stellen verder dat de Turkse maffia – en indirect de betrokken Turkse autoriteiten – voormalige gastarbeiders in Europa gebruiken en manipuleren.

De verhoren en het eindrapport (Fijnaut 1995) van de parlementaire enquête over de IRT-affaire verschaffen enige informatie over de effecten die dit heeft (gehad) op Turkse migranten in Nederland. De Commissie-Van Traa trekt in haar rapport *Inzake Opsporing* (Fijnaut 1995) de volgende conclusie over de invloed van de Turkse maffia op de Turkse gemeenschap in Nederland: «De betrokkenheid van de PKK bij de georganiseerde misdaad manifesteert zich in de afpersing van Koerden in Nederland. De Turkse georganiseerde misdaad is zodanig in Nederland geïntegreerd dat sommige overheidsdienaren van Turkse komaf (politiefunctionarissen, tolken) gebruikt worden voor criminele doeleinden.» De Turkse gemeenschap in Nederland heeft duidelijk negatieve effecten ondervonden van de activiteiten van de Turkse maffia, die naar verwachting niet bevorderlijk zijn geweest voor participatie en integratie. Zo heeft de stroom aan negatieve publiciteit over de betrokkenheid van Turken bij criminaliteit de Turkse gemeenschap in Nederland in een negatief daglicht gesteld.

3 MAROKKO

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk gaat in op de interacties die er bestaan tussen de Marokkaanse overheid en de Marokkaanse gemeenschap in Nederland. De opbouw van dit hoofdstuk is hetzelfde als die van het vorige hoofdstuk over Turkije. Onderscheid wordt gemaakt tussen uiteenlopende terreinen waarop de Marokkaanse overheid (en gelieerde organisaties) op diverse manieren invloed kunnen uitoefenen op onderdanen die naar elders zijn gemigreerd. Opnieuw onderscheiden we daarbij:

- Nationaliteit en burgerschap (paragraaf 3.3);
- Nationale veiligheid (paragraaf 3.4);
- Godsdienstbeleving (paragraaf 3.5);
- Taal en cultuur (paragraaf 3.6);
- Economie (paragraaf 3.7).

Ten eerste gaan we in op de vraag op welke wijze de Marokkaanse overheid langs deze kanalen mogelijk invloed uitoefent op Marokkaanse migrantengemeenschappen in Nederland. Vervolgens richten we ons op de feitelijke effecten: welke invloed hebben deze pogingen tot beïnvloeding van migrantengemeenschappen gehad? Tenslotte bekijken we in hoeverre deze bevorderlijk danwel belemmerend zijn voor integratie van de Marokkaanse gemeenschap in de Nederlandse samenleving.

3.2 Achtergrond: Marokko en Marokkaanse migratie naar Nederland¹⁰⁵

De Sultan van Marokko herkreeg in 1956 de macht, nadat het land gedurende een periode van 44 jaar een protectoraat van Frankrijk en Spanje was geweest. In dat jaar van de onafhankelijkheid werd Sultan Mohammed Ben Youssef koning Mohammed V van Marokko. In 1961 werd hij opgevolgd door zijn zoon koning Hassan II. In 1999 overleed Hassan II en volgde Mohammed VI hem op. Koning Mohammed is niet alleen het staatshoofd, maar ook de religieuze leider van Marokko, dat voor 99% islamitisch is. Hoewel er formeel sprake is van een constitutionele monarchie met een parlementair systeem¹⁰⁶, zijn in feite de wetgevende, juridische en uitvoerende macht geconcentreerd bij de koning. Tevens is hij opperbevelhebber van de strijdkrachten en voorzitter van de Hoge Raad voor de Magistratuur. De belangrijke politieke beslissingen moeten door hem worden goedgekeurd.

In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw werd de toenmalige linkse oppositie in Marokko sterk onderdrukt, waardoor dissidenten in veel gevallen naar elders vluchtten. Begin jaren negentig is er een proces van democratisering op gang gekomen dat leidde tot parlementsverkiezingen in 1993, waarbij de oppositiepartijen winst boekten. Na zijn troonsbestijging in 1999 heeft koning Mohammed VI een aantal (democratische) hervormingen doorgevoerd. Zo is er een minister voor de Mensenrechten gekomen, zijn personen die betrokken waren geweest bij onderdrukking uit de overheidsdiensten gezuiverd en zijn ballingen uitgenodigd naar het moederland terug te keren¹⁰⁷. Ook is er meer aandacht gekomen voor de economische ontwikkeling van achterstandsregio's. Tenslotte wordt blijk gegeven van een vernieuwde visie op de Marokkaanse migranten in het buitenland.

¹⁰⁵ De informatie in deze paragraaf is deels ontleend aan de website van het ministerie van Buitenlandse Zaken: www.minbuza.nl/.

¹⁰⁶ Sinds 1996 bestaat er een parlement met twee kamers (de direct gekozen Kamer van Volksvertegenwoordigers met 325 leden en de indirect gekozen kamer van Adviseurs met 270 leden).

¹⁰⁷ Hierbij dient te worden aangetekend dat het nog een vraag is of de meer democratische en open houding doorzet. Enkele recente gebeurtenissen, zoals de veroordeling van de journalist wegens «majesteits-schennis» (NRC, 18/062003) en de aankondiging van een verbod op islamitische partijen (NRC, 01/08/2003), lijken tekenen van een terugkeer naar een meer autoritaire houding van het Marokkaanse regime.

Marokkaanse migratie naar Nederland

Vanaf de jaren zestig kwam de Marokkaanse migratie naar Europa, waaronder Nederland, op gang. In eerste instantie ging het om ongeschoolde arbeiders die een werk/verblijfsvergunning voor bepaalde tijd kregen. Deze werknemers waren voornamelijk afkomstig uit het economisch achtergestelde Rifgebergte (80% van de in Nederland verblijvende Marokkanen komt uit Rifgebied). De Marokkaanse overheid stimuleerde het vertrek van de Berber sprekende bevolking uit het Noorden. Enerzijds deed ze dat vanuit de gedachte dat dit zou zorgen voor een afname van de hoge werkloosheid en vanwege de instroom van buitenlandse deviezen. Anderzijds stimuleerde ze het vertrek om de sociale en politieke onrust in het Rifgebied in te dammen, waarvan de bevolking in 1959 in opstand was gekomen tegen het centrale gezag (Rabbae 1993: 8; Obdeijn 1993: 37)¹⁰⁸.

In 1969 sloot de Nederlandse regering een wervingsakkoord met Marokko (Prins 1996: 7; Obdeijn 1999: 213)¹⁰⁹. De in het hoofdstuk over Turkije (paragraaf 2.2) beschreven oorzaken voor het feit dat Turkse gastarbeiders (ondanks een in het wervingsakkoord opgenomen voorschrift tot remigratie bij werkloosheid) niet terugkeerden naar het herkomstland zijn evenzeer van toepassing op de situatie van Marokkaanse gastarbeiders. In de tweede helft van de jaren zeventig en begin jaren tachtig lieten de Marokkaanse gastarbeiders in bezit van een verblijfsvergunning in toenemende mate hun gezinnen uit Marokko overkomen. De groei van de Marokkaanse gemeenschap vond in de jaren tachtig vooral plaats via geboorten in Nederland zelf. Bovendien worden nog steeds veelvuldig huwelijkspartners gehaald uit het land van herkomst (SCP 2003). Van de ruim 2 miljoen Marokkaanse migranten wereldwijd verblijven er momenteel 294 475 mensen van Marokkaanse origine in Nederland¹¹⁰.

Veranderende migratiepolitiek van de Marokkaanse overheid

Welke positie heeft de Marokkaanse overheid sinds de beginjaren van de arbeidsmigratie ingenomen jegens haar onderdanen in het buitenland? Het Marokkaans beleid ten opzichte van onderdanen elders valt globaal onder te verdelen in twee periodes. De eerste periode loopt vanaf het begin van de Marokkaanse migratie – eind jaren zestig – tot de jaren negentig en wordt gekenmerkt door ontmoediging van integratie, onder andere door middel van repressie van Marokkaanse overheidskant. Tijdens de tweede periode wordt integratie niet meer ontmoedigd, maar legt de Marokkaanse overheid de nadruk op het behouden van de «eigen identiteit», met name door diverse regelingen in het leven te roepen. In de onderstaande alinea's worden kort enkele grote lijnen besproken, die in het navolgende per paragraaf nader zullen worden uitgewerkt.

Obdeijn (1993) stelt dat de Marokkaanse overheid tot de jaren negentig (*periode 1*) een actief ontmoedigingsbeleid voerde ten aanzien van de integratie van migranten in vestigingslanden, waaronder Nederland. Via officiële vertegenwoordigingen (ambassades, consulaten), moskeeën en speciaal daartoe opgerichte organisaties (zoals de Amicales) probeerde men de Marokkaanse migrantengemeenschap – soms met behulp van intimidatie – in de greep te houden. Dit beleid kende een politiek en economisch oogmerk. De Marokkaanse overheid wilde voorkomen dat migranten zich politiek organiseerden en zo oppositie konden gaan voeren tegen het repressieve regime. Bovendien beschouwde men integratie van migranten als schadelijk voor de geldstroom richting het moederland (Rabbae 1993, 8; Bouddouft 2001; De Haas 2003).

¹⁰⁸ De Haas (2003) stelt: «International migration was seen as a «safety valve» to decrease poverty and, hence, prevent political tensions. This was also the main reason why Morocco stimulated migration from regions with the reputation of being rebellious against the central government».

¹⁰⁹ Zie de *Bijlage* bij dit rapport voor de volledige tekst van de wervingsovereenkomst met Marokko zoals afgedrukt in het Tractatenblad, Jrg. 1969, Nr. 87.

¹¹⁰ Cijfers afkomstig van het Centraal Bureau voor de Statistiek (www.cbs.nl/).

Met de geleidelijke democratiseringstendens binnen de Marokkaanse politiek veranderde – begin jaren negentig – eveneens de houding van de overheid ten opzicht van haar onderdanen elders (*periode 2*). Ten eerste erkende men het feit dat de migranten in de vestigingslanden zouden blijven. Ten tweede accepteerde men deelname aan het democratisch proces in de vestigingslanden. Tenslotte besloot koning Hassan (onder binnen- en buitenlandse druk) zijn handelwijze ten opzichte van Marokkaanse migranten bij te stellen. Ballingen werd bijvoorbeeld amnestie verleend (Obdeijn 1993: 42; 1999: 174–175). De Marokkaanse autoriteiten zijn migranten gaan beschouwen als Marokkaanse ambassadeurs die (vooral wanneer zij in het vestigingsland sleutelposities bekleden) de belangen van de Marokkaanse overheid kunnen dienen. In plaats van haar beleid te baseren op intimidatie ontwikkelde de Marokkaanse overheid daarom vanaf de negentiger jaren «institutionele arrangementen» om migranten aan de staat te binden (Bouddouft 2001: 75). Hieronder worden zij uiteengezet.

3.3 Nationaliteit en burgerschap

Nationaliteitswetgeving

De Marokkaanse overheid staat niet toe dat Marokkanen afstand doen van hun nationaliteit; de Marokkaanse nationaliteit is zogezegd «onvervreemdbaar». Dit betekent dat Marokkaanse migranten die de nationaliteit van hun vestigingsland aannemen géén afstand kunnen doen van hun Marokkaanse nationaliteit, waardoor zij een dubbele nationaliteit verwerven. Eens Marokkaan betekent altijd Marokkaan. Voor de Marokkaanse overheid is en blijft elke persoon wiens vader Marokkaans is Marokkaan tot het overlijden. Om de Marokkaanse identiteit (*Marocanité*) onder migranten – ongeacht of zij van de eerste, tweede of derde generatie zijn – te benadrukken, worden zij officieel «Marokkaans ingezetene in het buitenland» (*MRE: Marocains Résidant à l'Étranger*) genoemd. Ook is voor het onderhouden van de relaties met migranten een minister aangesteld. Hoewel het Marokkaanse migrantenbeleid recentelijk enigszins is bijgesteld, blijft de Marokkaanse overheid van mening dat de Marokkaanse nationaliteit onvervreemdbaar is, en het migrantenbeleid dat zij voert blijft gericht op het instandhouden van formele banden tussen migranten en het land van herkomst (De Haas 2003; Rob 2001: 39).

Gezag en uitspraken Marokkaanse koning

Zoals is beschreven in de vorige paragraaf speelt de Marokkaanse koning als staatshoofd van Marokko een centrale rol bij formuleren van beleid, zeker op het gebied van het instandhouden van de banden met zijn onderdanen elders in Europa. Officiële uitspraken door koning Hassan II, en sinds 1999 door zijn zoon en opvolger Mohammed VI, hebben een aanzienlijke invloed op de diasporagemeenschap. De koning presenteert zich dan ook niet alleen als staatshoofd, maar eveneens als religieus leider, waardoor hij zijn onderdanen nog sterker aan zich weet te binden (Obdeijn 1999: 230). Het belang dat het Marokkaanse koningshuis aan de banden met onderdanen elders hecht wordt wellicht het best geïllustreerd door het feit dat wijlen koning Hassan II migrantenzaken in 1998 tot een soevereiniteitkwestie heeft verklaard. Daardoor is de koning zelf verantwoordelijk voor besluitvorming op dit gebied. Mohammed VI heeft deze lijn voortgezet (Bouddouft 2001).

In de jaren zeventig en tachtig wensten Hassan II en de Marokkaanse regering de integratie van migranten in de vestigingslanden zoveel

mogelijk te beperken. Ook in Nederland dienden Marokkanen zoveel mogelijk geïsoleerd te blijven van het maatschappelijke, sociale, culturele en politieke leven (Bouddouft 2001: 75). Nederlandse Marokkanen kregen in de jaren tachtig passief en actief kiesrecht op lokaal niveau. Een oproep van de Marokkaanse koning dat migranten in Nederland géén gebruik moesten maken van kiesrecht leidde er bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1986 toe dat nog geen een-vijfde van alle kiesgerechtigde Marokkanen ging stemmen. Ook trokken Marokkaanse kandidaten in Leiden en Amsterdam zich terug. In 1994 deelde de Haagse ambassade mee dat koning van dit standpunt was afgestapt en dat hij Marokkaanse migranten nu juist aanspoorde om van hun Nederlandse kiesrecht gebruik te maken (Obdeijn 1999: 229–230; Tinnemans 1994: 279). Koning Mohammed VI beschouwt de migranten in Europa nu vooral als «ambassadeurs van de Marokkaanse cultuur en beschaving», die tegelijk een belangrijke rol kunnen spelen bij de sociaal-economische ontwikkeling van Marokko¹¹¹.

Nederlands-Marokkaanse afstemming over personen- en familierecht Sinds begin jaren negentig tracht de Marokkaanse overheid met Nederland tot een bilateraal verdrag te komen over het personen- en familierecht¹¹². Het initiatief daartoe is genomen door het Marokkaanse ministerie van Justitie. Dat stelt dat de Marokkaanse gemeenschap in Nederland problemen ondervindt, aangezien het personenrecht en familierecht gerelateerd zijn aan de verbondenheid van migranten aan de culturele en sociale waarden van het herkomstland¹¹³. Obdeijn (1993: 42) stelt dat de Marokkaanse wens om Nederlandse rechters rekening te laten houden met het Marokkaanse persoonsrecht (bijv. bij huwelijk, echtscheiding en voogdij) een poging is om de «identiteit van het Marokkaanse gezin in het buitenland te behouden».

Medio jaren negentig is een *Commission mixte consultative* opgericht, met vertegenwoordigers van de Nederlandse en Marokkaanse ministeries van Justitie, om tot oplossingen te komen¹¹⁴. Bij de Marokkaanse voorstellen voor een bilateraal verdrag wordt uitgegaan van een «persoonlijk statuut». Dit betekent dat Nederlandse rechters – indien het een Marokkaan betreft – moeten oordelen naar Marokkaans recht. Van der Velden (2001: 32–33) stelt dat er door de Nederlandse overheid zowel vanuit het volkenrecht en de rechten van de mens, als vanuit het Nederlands recht kanttekeningen moeten worden geplaatst bij de Marokkaanse voorstellen. De Nederlandse overheid heeft deze voorstellen dan ook bij herhaling afgewezen.

Ministerie voor Migratie

In 1990 werd een ministerie voor Migratie opgericht, verantwoordelijk voor de Marokkaanse gemeenschap in het buitenland (*Communauté Marocaine Résidant à l'Étranger: MRE*). Het ministerie diende de banden met migranten en organisaties te versterken en de overheden van vestigingslanden ervan te overtuigen dat de interventies, maar ook de samenwerking met de Marokkaanse overheid, mede in het belang van de vestigingslanden waren (Obdeijn 1993: 43). Rabbæ (1993: 13) concludeert begin jaren negentig dat het ministerie (dat zijn financiën ontvangt vanuit de Stichting Hassan II) bedoeld was om de greep op Marokkanen beter te organiseren, via een scala aan culturele, sociale en religieuze activiteiten. Daartoe heeft het ambtenaren geworven onder migrantengemeenschappen¹¹⁵. Bouddouft (2001) vermeldt dat het ministerie in 1998 is opgeheven (om onduidelijke redenen) en dat de Stichting Hassan II de taken, ambtenaren en activiteiten van het ministerie heeft overgenomen.

¹¹¹ Zie: www.LeMatin.ma (10–08–2003).

¹¹² Met België, Frankrijk en Spanje zijn eerder bilaterale verdragen gesloten ten aanzien van het familierecht.

¹¹³ Interview met dhr. Defouad (Marokkaanse ambassade, Gevolmachtigd Minister) en dhr. Moumen (Marokkaanse ambassade, Cultureel Attaché), 23 juli 2003.

¹¹⁴ In 2001 is er op ambtelijk niveau vergelijkbaar overleg geweest naar aanleiding van een conflict over fraude met Nederlandse bijstandsgelden (NRC Handelsblad, 23 april 2001).

¹¹⁵ De Marokkaanse overheid blijft ook nu nog migranten werven voor functies in Marokko. Zo werd Ahmed Aboutaleb (voormalig directeur van het Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling Forum) in 2000 lid van de Hoge Raad voor Economische Ontwikkeling en Planning, een adviesorgaan voor het bewind in Marokko (NRC Handelsblad, 24 september 2001). Verder werden Marokkanen uit Nederland aangetrokken als medewerkers.

In 2002 werd (andermaal) een ministerie voor Migratie opgericht, ondergebracht bij het Ministerie voor Buitenlandse Zaken en Samenwerking. In een strategisch document uit maart 2003 worden de doelstellingen van haar beleid uiteengezet¹¹⁶. De belangrijkste intenties van het beleid ten aanzien van de verschillende gastlanden zijn het beschermen van de rechten van Marokkanen, het bevorderen van hun deelname aan het politieke en sociale leven, het aanmoedigen van integratie in het gastland en gelijktijdig het behouden van de nationale identiteit (moslim, Arabisch, Marokkaans). Ook streeft het ministerie ernaar de Marokkaanse gemeenschap elders zodanig te organiseren dat zij Marokkaanse belangen in het gastland kan behartigen.

Het ministerie heeft een omvangrijk en divers «actieprogramma»¹¹⁷ in het leven geroepen om deze doelstellingen te verwezenlijken. Genoemd worden onder meer pilotprojecten met culturele centra in onder meer Nederland, het vereenvoudigen van wettelijke procedures voor Marokkaanse migranten, het samenwerken met autoriteiten/instanties om de leefomstandigheden van migranten in vestigingslanden te verbeteren en het vereenvoudigen en stimuleren van investeringen in Marokko door migranten (onder meer door het opzetten van Regionale Investeringscentra). Een ontmoetingsbijeenkomst in juni 2003 waarbij de Marokkaanse «gedelegeerde minister»¹¹⁸ van Migratie, mevrouw Nouzha Chekrouni, in Den Haag een toespraak hield over investeringsmogelijkheden in Marokko, vormt een illustratie van de werkzaamheden van het beschreven Marokkaanse ministerie.

Effecten en invloed op integratie

De Marokkaanse nationaliteitswetgeving maakt het voor migranten onmogelijk afstand te doen van hun Marokkaanse nationaliteit. Door deze praktijk geldt: «eens een Marokkaan, altijd een Marokkaan». Afgezien van de gevoelsmatige band met het moederland, betekent dit dat Marokkaanse migranten hoe dan ook een formele band moeten behouden met hun land van herkomst. In hoeverre dit daadwerkelijk een (negatieve) invloed heeft op de integratie van de Marokkaanse gemeenschap in Nederland is niet helder. Wel is duidelijk dat de Marokkaanse wetgeving indirect ervoor zorgt dat Marokkanen (i.t.t. bijvoorbeeld Turken) in aanmerking blijven komen voor een dubbele nationaliteit, omdat zij geen afstand kunnen doen van hun Marokkaanse nationaliteit.

De verbondenheid aan Marokko wordt versterkt door de centrale rol die de koning inneemt als staatshoofd en leider van de Marokkaanse gelovigen. Zoals beschreven hebben de uitspraken van Hassan II, zoals de oproep om niet gebruik te maken van het Nederlands kiesrecht, soms aanzienlijke navolging gekregen onder de Marokkaanse migrantengemeenschap. In het verleden hebben verschillende uitlatingen van de zijde van de Marokkaanse koning om de Nederlandse samenleving waarin men woonde, werkte en leefde links te laten liggen, een negatieve invloed gehad op de integratie van de Marokkaanse minderheid (Tinnemans 1994; Obdeijn 1999; Bouddouft 2001). Het ongebuikt laten van het Nederlands stemrecht medio jaren tachtig vormt daarvan een duidelijke illustratie.

Marokkaans personen- en huwelijksrecht heeft Nederlandse Marokkanen in het verleden in de problemen gebracht, bijvoorbeeld vanwege in Marokko niet-erkende, in Nederland uitgesproken echtscheidingen. Pogingen van de Marokkaanse overheid om via een bilateraal verdrag ervoor te zorgen dat de Nederlandse rechtspraak rekening houdt met het Marokkaans recht kunnen als mislukt worden beschouwd, want alle

¹¹⁶ *Document de stratégie, La Politique du gouvernement Jettou en direction des RME*, 13 maart 2003.

¹¹⁷ Zie noot 48 ; Idem.

¹¹⁸ Haar volledige functieaanduiding luidt: «Ministre déléguée auprès du Ministre des Affaires Etrangères et de la Coopération, chargée de la Communauté Marocaine Résidant à l'Étranger».

verzoeken daartoe zijn door de Nederlandse regering afgewezen. Nederland heeft tot op heden een voorzichtige koers gevaren en tracht door middel van onderlinge afstemming met de Marokkaanse overheid tot praktische oplossingen voor concrete probleemgevallen te komen, zonder daartoe een kaderovereenkomst te moeten afsluiten (Van der Velden 2001).

Het in 2002 opnieuw ingestelde Marokkaanse ministerie van Migratie ontplooit activiteiten op uiteenlopende beleidsterreinen (bijvoorbeeld het bevorderen van investeringen door migranten in het moederland), waarbij het lijkt te kiezen voor het behartigen van de Marokkaanse zaak via het aanmoedigen van integratie van Marokkaanse migranten in Nederland. Uit het ontbreken van relevante verwijzingen in de literatuur leiden we af dat haar activiteiten (tot op heden) geen noemenswaardige (positieve danwel negatieve) invloed hebben gehad op de integratie van Marokkaanse migranten in de Nederlandse samenleving.

3.4 Nationale veiligheid

In deze paragraaf gaan we in op de manier waarop de Marokkaanse staat heeft getracht haar nationale veiligheid te beschermen in relatie tot haar onderdanen elders. Bij nationale veiligheid ligt het voor de hand om in eerste instantie aandacht te besteden aan de werkzaamheden van de Marokkaanse geheime diensten in Nederland. Echter, daarover is praktisch géén informatie beschikbaar. Wel zijn er indicaties dat in de nasleep van de aanslagen in New York en Washington en de daaruit voortvloeiende strijd tegen het terrorisme er meer samenwerking is ontstaan tussen de Marokkaanse diensten enerzijds en verschillende Europese diensten, waaronder de Nederlandse AIVD.

We richten ons in deze paragraaf met name op rol die de officiële Marokkaanse vertegenwoordigingen en de organisatie *Amicales*, vooral in het verleden, hebben gespeeld. Allereerst besteden we echter kort aandacht aan een Nederlands-Marokkaanse organisatie die in het verleden verzet heeft geboden tegen de Marokkaanse overheid en een relatief nieuwe Nederlands-Marokkaanse organisatie die momenteel een goede band heeft met diezelfde overheid.

Banden met Marokkaanse organisaties in Nederland

De Marokkaanse gemeenschap in Nederland kent een «lage formele organisatiegraad» (Landman 1992: 169; Van Heelsum 2002). Er zijn evenwel twee relevante niet-religieuze Marokkaanse organisaties die we op deze plaats bespreken. Ten eerste een Marokkaanse arbeidersorganisatie van het eerste uur: het Komitee Marokkaanse Arbeiders Nederland (KMAN). Deze linksgeoriënteerde organisatie richtte zich tijdens de eerste twee decennia van haar bestaan met name op het verbeteren van de arbeidsomstandigheden van Marokkaanse gastarbeiders in Nederlands. Verder streed de KMAN tegen het «repressieve» Marokkaanse regime en haar mantelorganisaties in Nederland zoals de *Amicales*. Ook richtte men zich op verbetering van de situatie van de mensenrechten in Marokko. Medio jaren negentig (Van Heelsum 2001: 16–17) slaagde de Marokkaanse koning er in linkse partijen bij het Marokkaanse landsbestuur te betrekken, waardoor een buffer werd opgeworpen tegen de sluimerende islamisering. Sindsdien wijst de KMAN samenwerking met koningsgezinde partijen niet langer af.

Een betrekkelijk nieuwe Nederlands-Marokkaanse jongerenorganisatie is TANS: Towards A New Start¹¹⁹. De organisatie, opgericht in 1998, bestaat uit hoger opgeleide Marokkanen die er naar streven het «talent dat in de Marokkaanse gemeenschap aanwezig is, tot ontplooiing te laten komen». TANS organiseert activiteiten die gericht zijn op onderlinge kennisoverdracht en heeft een netwerkfunctie voor jonge studerende en werkende Marokkanen (Bouadi e.a. 2001 38–39). De Marokkaanse overheid en ambassade ondersteunen de activiteiten van TANS vanwege haar positieve boodschap over de integratie en individuele ontwikkeling van Marokkanen in Nederland¹²⁰. Volgens Bouddouft (2001: 83–84) werkt TANS nauw samen met de Marokkaanse overheid, bijvoorbeeld als het gaat om het organiseren van lezingen over investeringen in Marokko. De banden met TANS passen in de (nieuwe) strategie van de Marokkaanse overheid om contacten op te bouwen met geslaagde Marokkaanse migranten van de tweede en derde generatie.

Ambassades en consulaten

Het is zeker dat Marokko de officiële vertegenwoordigingen van de Marokkaanse regering in Nederland heeft benut om invloed uit te oefenen op de Marokkaanse gemeenschap in Nederland. Marokkanen die in Nederland wonen zijn voor verschillende consulaire zaken afhankelijk van de Marokkaanse ambassade in Den Haag of één van de drie consulaten elders in Nederland. Hun administratieve functie bestaat overwegend uit het verlenen of verlengen van paspoorten en Marokkaanse Nationale Identiteitskaarten en het opstellen van huwelijksakten. Waargenomen is dat consuls het verkrijgen van documenten als paspoorten bemoeilijkten (bijv. vertragen) voor tegenstanders van de Marokkaanse autoriteiten. Ook rapporteerden deze vertegenwoordigingen aan het ministerie van Arbeid in Marokko over in Nederland op politiek-bestuurlijk gebied actieve Marokkanen (Van der Valk 1996: 144).

Een ander dimensie van het beleid dat de Marokkaanse staat (tot begin jaren negentig) voerde, vormde de aanhouding van (Nederlandse) Marokkanen aan de grens van Marokko. Baroudi (in: Bouddouft 2001: 77) stelt dat Marokkaanse migranten uit Europa aan de grens werden opgepakt, verhoord, gemarteld en/of vermoord. Dat dergelijke vormen van repressie tot op zekere hoogte ook Nederlandse Marokkanen heeft getroffen, blijkt uit het feit dat tussen 1974 en 1992 vijftien mensen zijn opgepakt (Rabbae 1993: 10). Bouddouft (2001) stelt dat een drietal personen op aanmoediging van betrokkenen Marokkaanse overheidsdienaren hun ervaringen openbaar hebben gemaakt, zodat hun verhaal als waarschuwing kon dienen voor de Marokkaanse migrantengemeenschap in Nederland.

Amicales

De meest beschreven organisatie die de Marokkaanse regering in de jaren zeventig en tachtig gebruikte om onderdanen in Nederland te beïnvloeden vormt de «Federatie van Amicales» (*Amicales des Travailleurs et commerçants Marocains à L'étranger*). Deze organisatie werd in 1973 opgericht om gastarbeiders die emigreerden naar met name West-Europa te begeleiden. Met steun van de Marokkaanse consuls in Rotterdam en Amsterdam werd in 1974 de organisatie Amicales opgericht in verschillende Nederlandse steden. Formeel diende de Nederlandse afdeling te zorgen voor het sociale en culturele welzijn van Marokkanen in Nederland. «Feitelijk werd deze organisatie naar Nederland geïmporteerd om Marokkaanse migranten te binden aan officiële politieke, sociale en

¹¹⁹ Zie website van TANS: www.tans.nl.

¹²⁰ Interview met dhr. Defouad (Marokkaanse ambassade, Gevolmachtigd Minister) en dhr. Moumen (Marokkaanse ambassade, Cultureel Attaché), 23 juli 2003.

financiële belangen van de Marokkaanse staat» (Rabbae 1993: 5; Rob 2001: 41).

Alle activiteiten van de Amicales waren erop gericht om de Marokkaanse gemeenschap af te schermen van de rest van de Nederlandse samenleving. Naast het organiseren van uiteenlopende bijeenkomsten van Marokkanen, schuwde men het gebruik van intimidatie en mishandeling niet om tegenstanders van de Marokkaanse regering (andersdenkenden, dissidenten) in toom te houden (Rabbae 1993)¹²¹. Ook informeerden de Amicales de Marokkaanse overheid over de politieke activiteiten van Marokkaanse migranten in Nederland (Rabbae 1993: 10; Van der Valk 1996: 144–145). Ondanks deze inspanningen slaagden de Amicales er niet in om de Nederlands-Marokkaanse gemeenschap structureel in de greep te houden¹²². Ook de doorstart die Amicales in Nederland rond 1986 maakte, na een operatie geregisseerd vanuit Marokko om de organisatie te zuiveren van criminele invloeden, was weinig succesvol.

Andere religieuze (bijv. UMMON; zie par. 3.5) en sociale verenigingen die eind jaren tachtig en begin jaren negentig probeerden de Amicales te vervangen, lukte het niet om de Marokkaanse gemeenschap in Nederland te beheersen (Rabbae 1993: 11; Bouddouft 2001: 76). Medio 2001 zegden dertig Marokkaanse organisaties in Nederland hun vertrouwen op in de Marokkaanse ambassadeur in Nederland (Volkskrant, juli 2001). De aanleiding daarvoor werd mede gevormd door zijn (vermeende) pogingen de Amicales-beweging nieuw leven in te blazen. Dit leidde tot kamervragen aan de toenmalige Minister van Integratie en Grote Stedenbeleid Van Boxtel. Uit het antwoord van de minister bleek dat er inderdaad pogingen waren ondernomen om de «zieltogende beweging te revitaliseren», maar dat het «vooral nog onduidelijk is of dit met succes is gebeurd»¹²³.

Effecten en invloed op integratie

Met name de eerste generatie Marokkaanse migranten in Nederland heeft volgens vele bronnen (Rabbae 1993; Obdeijn 1999; Bouddouft 2001) te maken gehad met een sterke repressie vanuit de Marokkaanse overheid. Deze verliep enerzijds via de officiële vertegenwoordigingen (ambassade, consulaten) van Marokko en anderzijds via de Amicales. Bouddouft (2001: 84) concludeert dat de grote massa hierdoor erg geïntimideerd was, waardoor men zich grotendeels afzijdig hield van de Nederlandse samenleving. Marokkaanse migranten zagen af van iedere vorm van politieke activiteit. Zij bleven niet alleen weg bij bijeenkomsten van politieke partijen, maar ook bij voorlichtingsbijeenkomsten en vergaderingen van bijvoorbeeld vakbonden¹²⁴. Daarnaast heeft de invloed van de Marokkaanse overheid geleid tot spanningen en conflicten tussen Marokkanen en Marokkaanse organisaties in Nederland. Kortom, de wijze waarop de Marokkaanse overheid heeft geprobeerd te interveniëren heeft een negatief effect (belemmering participatie, afzijdigheid) gehad op de integratie van Marokkaanse migranten in Nederland.

Ook na de beschreven wijziging van het Marokkaanse beleid jegens migranten zijn er tekenen dat de Marokkaanse regering nog steeds invloed tracht uit te oefenen op haar onderdanen in Nederland. In 2000 concludeerde de BVD (2000, 24–25) dat het Marokkaanse «beheersnetwerk» onder meer gebruikt wordt om toezicht te houden op oppositionele personen en groeperingen en om bestaande banden met het moederland in stand te houden. En hoewel het beleid van de Marokkaanse regering enerzijds integratie propageert, tracht het anderzijds de

¹²¹ Zie: Dossier Amicales, 1977.

¹²² Volgens Rabbae (1993: 5) was er sprake van een grote afkeer van Amicales binnen de Marokkaanse gemeenschap, bestond in Nederland veel politiek en maatschappelijk verzet en kende de organisatie zwakke kaders die bezweken onder (o.a.) corruptie en onderling conflict.

¹²³ Kamervragen gesteld door de CDA-kamerleden Verhagen en Verburg, ingezonden 5 juli 2001.

¹²⁴ Hierbij moet men echter wel bedenken dat in het Noorden van Marokko de politieke participatie en organisatiegraad vanouds structureel laag was.

tweede en derde generatie migranten nog steeds aan het land van herkomst te binden, bijvoorbeeld via de contacten die men bewust aangaat met (jongeren)organisaties als TANS. Deze banden hoeven de integratie van Marokkanen echter niet per se in de weg te staan.

Bouddouft (2001: 85) voorziet voor deze migranten uiteenlopende problemen met deze nieuwe benadering die streeft naar het behouden van formele en informele banden met Marokko. Hij stelt dat de geslaagde voorhoede van migranten zich daardoor niet kan ontplooiën binnen de overheidsdiensten van het vestigingsland en dat zij economisch achterblijven door te blijven investeren in Marokko. Echter, onderzoek op dit gebied ontbreekt en dus is het (vooralsnog) te vroeg om een alomvattend oordeel te vellen over de gevolgen van de beleidswijziging voor de integratie van Marokkaanse minderheden.

3.5 Godsdienstbeleving

De meeste Marokkaanse organisaties in Nederland zijn religieus van aard. In de jaren tachtig en negentig waren het vooral islamitische organisaties die zich kritisch opstelden ten opzichte van koning Hassan. De positie van de Marokkaanse koning als «de enige religieuze autoriteit in het land» is omstreden, in het bijzonder onder migrantengemeenschappen elders. Landman (1992: 73) schetst de oprichting van de NFMIO, de Stichting Nederlandse Federatie van Maghrebijnse Islamitische Organisaties. Het Samenwerkingsverband Marokkanen en Tunesiërs (SMT) richtte de NFMIO in 1990 op om vrije moskeeën te ontwikkelen, zonder overheidssturing uit Marokko. Met het aanstreden van Mohammed VI in 1999 nam de kritiek van de Nederlands-Marokkaanse religieuze organisaties op de politieke situatie in Marokko af.

Dat de Marokkaanse gemeenschap in Nederland, net als de Turkse gemeenschap, te maken heeft (gehad) met geïmporteerde conflicten afkomstig van politiek-religieuze groeperingen blijkt uit de opschudding die in 1999 ontstond over de hervorming van het familierecht in Marokko. In Marokko protesteerde de politiek-islamitische oppositie fel tegen regeringsvoorstellen voor de verbetering van de positie van de vrouw en de hervorming van het familierecht. Toen een petitie tegen de voorgenomen hervormingen, afkomstig van een Marokkaanse oppositionele moslimpartij, binnen de Nederlandse moskeeën werd verspreid ontstond onenigheid tussen de conservatieve en vernieuwingsgezinde gelovigen binnen de Marokkaanse migrantengemeenschap (BVD 2000: 25).

UMMON

De Rob (2001: 31) concludeert dat, hoewel de Marokkaanse overheid niet beschikt over een vergelijkbare organisatie als het Turkse Diyanet, zij via diplomatieke vertegenwoordigingen en via de Unie van Marokkaanse Moslimse Organisaties Nederland (UMMON) betrokken is (geweest) bij de werving en aanstelling van Marokkaanse imams in Nederland. Rabbae vestigde in 1993 de aandacht op de organisatie UMMON, die volgens hem fungeerde als nieuw verlengstuk van de Marokkaanse overheid voor het uitoefenen van invloed op Marokkaanse migranten. UMMON wordt bestuurd door de Marokkaanse ambassade en de consulaten. De organisatie streeft dezelfde doelstelling na als de Amicales: het bestendigen van banden tussen Marokkanen en Marokko en het op die wijze waarborgen van de financiële voordelen (deviezenstroom) voor de Marokkaanse autoriteiten.

Enerzijds moest UMMON alle belangrijke moskeeën onder invloed van de Marokkaanse overheid brengen. Anderzijds moest men binnendringen in alle initiatieven rondom de islam, want men vreesde moskeeën als broedplaats van verzet tegen de Marokkaanse regering. De vrees bij plaatselijke moskeebesturen voor repressie (ook van familie in het moederland) maakte kritiek of weigeren van het aangaan van een lidmaatschap van de UMMON (vrijwel) onmogelijk (Rabbae 1993: 21).

Landman (1992: 166–168) is een andere mening toegedaan dan Rabbae op het punt dat alle bij UMMON aangesloten organisaties worden beheerst door de Marokkaanse overheid. Hij stelt dat er «variatie bestaat in de koningsgezindheid van de aangesloten moskeebesturen» en «dat de UMMON loyaal staat tegenover de officiële islam van Marokko» en dat dit «niet betekent dat de aangesloten organisaties een monolithisch blok vormen (...)». Ook Obdeijn en De Mas (2001: 33–34) komen tot de conclusie dat Marokkaanse moskeeën nooit een direct verlengstuk zijn geweest van de Marokkaanse overheid. De overheid heeft wel pogingen daartoe ondernomen, maar is door protest van Marokkaanse migranten, niet geslaagd in haar opzet. In de Nederlandse situatie hebben de stichtingsbesturen een grote mate van autonomie in het aantrekken van imams.

Effecten en invloed op integratie

Het is de vraag in hoeverre de gevolgen van Marokkaanse pogingen tot invloedsuitoefening op het religieuze vlak schadelijk zijn (geweest) voor de integratie van Nederlandse Marokkanen. Zowel beïnvloedingspogingen door de Marokkaanse overheid als door politiek-religieuze groeperingen uit Marokko hebben geleid tot spanningen binnen de Marokkaanse migrantengemeenschap in Nederland. De BVD (2000: 25) concludeert ten aanzien van het beschreven conflict binnen de Nederlandse moskeeën over de hervorming van het Marokkaanse familierecht: «het aanwakkeren van spanningen tussen conservatieve en vernieuwingsgezinde Marokkanen kan op de lange duur schadelijk zijn voor het vreedzaam leven en integreren in de Nederlandse samenleving».

Het IRT-rapport (Fijnaut 1995) bevestigt het oordeel van Rabbae (1993) dat «UMMON in feite niets anders is dan een mantelorganisatie van de Marokkaanse overheid» en verbindt daaraan de conclusie dat Marokkaanse overheidsactiviteiten in het kader van UMMON een bewust nagestreefde rem vormen op het inburgeren van Marokkaanse migranten. Landman (1992), Obdeijn en De Mas (2001) concluderen evenwel dat dergelijke Marokkaanse invloedspogingen goeddeels mislukt zijn, met name door verzet tegen overheidsinvloed op de islam. Het lijkt aannemelijk dat de beoordeling dat Marokkaanse beïnvloedingspogingen op religieus gebied in de Nederlandse praktijk onsuccesvol zijn geweest, ook betekent dat eventuele schadelijke gevolgen daarvan voor de integratie van de Marokkaanse gemeenschap in Nederland beperkt zijn gebleven.

3.6 Taal en cultuur

Ook op het terrein van het behouden cq. stimuleren van de Marokkaanse taal en cultuur onder migrantengemeenschappen is er sprake van diverse initiatieven van Marokkaanse overheidszijde. In deze paragraaf worden zij nader uiteengezet.

Stichting Hassan II

Stichting Hassan II (*Fondation Hassan II pour les Marocains Résidents à*

l'Etranger) is in 1990 door de Marokkaanse overheid opgericht om de banden die Marokkaanse migranten (in de vestigingslanden en tijdens bezoek aan het moederland) te onderhouden en te verdiepen. De stichting ontvangt haar inkomsten van de Marokkaanse overheid, van banken en uit particuliere giften uit binnen- en buitenland. De stichting heeft een brede doelstelling en richt zich op het ontplooiën van activiteiten op het gebied van educatie, cultuur, wetenschap, sport en ontspanning; het verlenen van juridische, sociale en medische bijstand, het bevorderen van economische ontwikkeling (migrant informeren en begeleiden bij investeringen); het verbeteren van het Marokkaanse imago en tenslotte het ontwikkelen van samenwerkingsverbanden¹²⁵.

Traditionele domeinen waarop de stichting zich richt zijn het bieden van opleidingen in de Arabische taal en opleidingen in het islamitische geloof. Tijdens de Ramadan stuurt de stichting islamitische sprekers en imams naar de vestigingslanden. Ook publiceerde men lange tijd een tijdschrift: *Rivages: le magazine des Marocains dans le monde*. De Haas (2003) legt bij zijn beschrijving van de activiteiten van de stichting de nadruk vooral op het verbeteren van de omgang met en service voor migranten bij bezoeken aan het moederland, zoals het terugdringen van lange wachttijden bij de oversteek van de Straat van Gibraltar en het versnellen van administratieve procedures, respectievelijk het terugdringen van de corruptie bij douane en politie.

Stichting Mohammed V

Stichting Mohammed V (*Fondation Mohammed V pour la solidarité*) kan is een charitatieve welzijnsorganisatie met een tweeledige strategie. Enerzijds is men gericht op het verlenen van humanitaire bijstand door te voorzien in eerste levensbehoeften, zoals voeding, kleding, medicijnen, etc. Anderzijds is de stichting gericht op de verbetering van levensomstandigheden door bijvoorbeeld het aanpakken van de oorzaken van armoede en verbetering van de sociale dienstverlening. Door middel van campagnes worden Marokkanen, ook in den vreemde, opgeroepen bij te dragen aan een fonds. De in 2001 gehouden actie *Accueil des MRE's* («Onthaal de landgenoten uit het buitenland») richtte zich voornamelijk op de ondersteuning van zieke en gehandicapte Marokkaanse migranten¹²⁶.

Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur

De Marokkaanse overheid gebruikt met verschillende Europese landen gesloten culturele verdragen om imams en leerkrachten Arabische taal uit Marokko uit te zenden. Marokko ziet Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur (OETC, later in de jaren negentig OALT) als een eigen Marokkaanse verantwoordelijkheid, niet als taak van vestigingslanden zoals Nederland (Obdeijn 1993: 42). Bij de werving van leerkrachten wordt in Nederland een andere werkwijze gevolgd dan elders in Europa¹²⁷. De Marokkaanse autoriteiten kunnen alleen maar kandidaten voordragen, uiteindelijk is het de school zelf of gemeenten die beslissen welke leerkracht ze inhuren (Richters 1998: 69–109). Bovendien worden Marokkaanse leerkrachten in Nederland niet gedetacheerd, maar treden ze in dienst van de Nederlandse overheid, waardoor ze minder beïnvloedbaar zijn door Marokko.

Door hierboven beschreven houding van de Nederlandse overheid en weerstand vanuit verschillende Nederlands-Marokkaanse organisaties tegen Marokkaanse inspraak heeft Nederland niet te maken gehad met «de massale inzet van door de (Marokkaanse) overheid geselecteerde imams en leerkrachten» (Obdeijn 1993: 77). Richters (1998) stelt dat terwijl de Nederlandse angst voor Marokkaanse beïnvloeding via het onderwijs

¹²⁵ Informatie deels afkomstig van de officiële website van Stichting Hassan II: www.almatan.ma/.

¹²⁶ Informatie afkomstig van de website van Stichting Mohammed V: www.fm5.ma/.

¹²⁷ Zie voor meer uitleg: hoofdstuk 2 & 3 *Eindrapportage Buitenlandse stedelijke onderwijservaringen*.

wellicht is overdreven, de kwalificaties van de leerkrachten die uit Marokko zijn overgekomen soms onvoldoende waren. Velen van hen spraken bijvoorbeeld géén Nederlands. Sinds de jaren tachtig voert het Nederlandse Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen regelmatig overleg met de Marokkaanse autoriteiten over onderwijskwesties.

Over andere – niet van overheidswege genomen – initiatieven die betrekking hebben op onderwijs in Marokkaanse taal en/of cultuur is weinig bekend. Wel is sprake van Marokkaanse taallessen, die buiten schooltijd wordt gegeven aan Marokkaanse migrantenkinderen¹²⁸. De Marokkaanse overheid volgt deze ontwikkelingen met argusogen, bevreesd voor beïnvloeding van kinderen door orthodoxe maar vooral fundamentalistische kringen, die zich onttrekken aan het oog van de (Nederlandse) autoriteiten. Anderzijds zijn er in het (recente) verleden initiatieven genomen om in te spelen op de zorg van Marokkaanse ouders dat hun kinderen worden opgevoed in een niet-islamitische omgeving.

Zo wijst Bouddouf (2001) op de mogelijkheid voor opvoeding van migrantenkinderen in speciaal daarvoor opgerichte internaten in het land van herkomst. Hij stelt dat in 1995 100 000 Nederlands-Marokkaanse rekeninghouders van de *Banque Centrale Populaire* benaderd zijn met plaatsingsmogelijkheden voor kinderen op internaten in Marokko, die door de bank zelf zijn opgezet. Een ander initiatief dat begin jaren negentig werd genomen was de stichting van de «Marokkaanse Vereniging voor Bescherming van Migrantenkinderen» (*Association Marocaine pour la Sauvegarde des enfants immigrés*). Deze vereniging streeft naar «behoud van de Arabische en Islamitische identiteit» van het Marokkaanse gezin in het buitenland en tracht haar te beschermen tegen het morele verval, de onzedelijkheid en de verleiding van de «verwestelijking» (Rabbae 1993: 13).

Marokkaanse media in Nederland

Een andere manier waarop de Marokkaanse gemeenschap op de hoogte blijft van de situatie in het moederland vormen de Marokkaanse media in Nederland. Sinds begin jaren negentig kunnen Nederlandse Marokkanen zowel via de kabel als via de satellietzender commerciële en staats-televisiezenders ontvangen. In 1996 was 18% van de Marokkaanse huishoudens in Nederland in het bezit van een satellietzender. En van de 21 uur televisie die schotelbezitters per week keken, werd 16,5 uur gekeken naar televisie uit het land van herkomst (Milikowski 1999: 174). Marokkanen kunnen in Nederland gemiddeld vier Arabisch-talige (niet specifiek Marokkaanse) zenders ontvangen. Ongeveer 79% van de Marokkanen kijkt naar de «eigen» zenders¹²⁹. Daarnaast lezen Nederlandse Marokkanen kranten uit het land van herkomst, maar het lijkt hier maar om een relatief klein gedeelte van de Nederlands-Marokkaanse populatie te gaan. Immers een aanzienlijk deel ervan is analfabeet of leest geen standaard Arabisch. Door de staatstelevsie worden regelmatig programma's uitgezonden over investeringsmogelijkheden binnen Marokko (De Haas 2003). Over de (invloed van) overige programmering is weinig gepubliceerd.

Effecten en invloed op integratie

Op het gebied van taal en cultuur zijn door de Marokkaanse overheid meerdere pogingen ondernomen om invloed uit te oefenen op onderdanen elders. De activiteiten van Stichting Mohammed V, maar voornamelijk die van Stichting Hassan II zijn er op gericht (geweest) om de

¹²⁸ In Rotterdam gaat het om 40% van de Marokkaanse leerlingen tussen de 6 en 14 jaar (Shadid en van Koningsveld, 1990, Van de Wetering, 1990). Driessen (1990) becijfert een participatie van 44% van Marokkaanse kinderen.

¹²⁹ Cijfers uit respectievelijk 1995 en 1997.

migrantengemeenschap te binden aan het moederland. Tijdens de Ramadan, wanneer er een uitwisseling bestaat van religieuze deskundigen en imams, en tijdens de vakantie in het moederland (het vergemakkelijken van bezoeken), lijkt Stichting Hassan II een belangrijke rol te spelen.

Pogingen vanuit Marokko om de verantwoordelijkheid voor Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur, over te nemen, bijvoorbeeld met betrekking tot het zenden van Marokkaanse leerkrachten, zijn grotendeels mislukt (Obdeijn 1993; Richters 1998). Wel is er sprake van andere Marokkaanse initiatieven (taalles, internaten, etc.) op het gebied van de opvoeding van migrantenkinderen. Door de summiere informatie beschikbaar over dergelijke initiatieven bestaat er noch inzicht in hoeverre deze mogelijkheden in de praktijk zijn aangegrepen door Marokkaanse migranten, noch een beeld van de effecten daarvan op integratie.

Net zo min bestaat er veel duidelijkheid over de effecten van de Marokkaanse media op Nederlandse-Marokkanen. Ten opzichte van bijvoorbeeld Turkse migranten is het schotelbezit onder Marokkaanse migranten relatief aan de lage kant (Milikowski 1999). Bovendien heeft de Marokkaanse overheid, buiten de inzet voor enkele promotionele doeleinden (bijvoorbeeld investeringen in Marokko (De Haas 2003)), de staatstelevisie niet (structureel) aangewend voor het beïnvloeden van groepen migranten. Hieruit maken we op dat de Marokkaanse media geen belemmerende invloed heeft gehad op de integratie van Marokkanen in de Nederlandse samenleving.

3.7 Economie

Uit de onderzochte literatuur blijkt dat de aanzienlijke geldstroom van migranten naar het moederland wellicht het belangrijkste motief is voor Marokko om de relatie tussen Marokko en onderdanen elders in stand te houden (Bouddouft 2001; De Haas 2003). Voor Marokko betekent het overmaken van geld door migranten enerzijds een inkomen voor verwanten, en anderzijds buitenlandse deviezen voor de economie van het land. Het (macro-economische) belang daarvan wordt alleen al geïllustreerd doordat de Marokkaanse overheid gastarbeiders als belangrijk exportproduct opnamen in het nationale economische plan van 1973 en 1977 (Bouddouft 2001: 73). Marokko ontving in 2001 op drie landen na de meeste financiën van haar migrantengemeenschappen elders. Overschrijvingen door Marokkaanse migranten representeren – gerekend over de jaren negentig – gemiddeld 6,4% van het nationaal inkomen van Marokko. Voor de Marokkaanse overheid vormt de geldstroom een essentiële bron van harde valuta die van groot belang is voor het behouden van het evenwicht op de Marokkaanse betalingsbalans (De Haas 2003).

In 1997 maakten Marokkaanse migranten in Nederland in totaal 117 miljoen over naar verwanten in Marokko. Vijf jaar later is dat bedrag fors gestegen tot 191 miljoen Euro. Bovendien werd er in 2002 49 miljoen Euro aan sociale verzekeringsuitkeringen overgemaakt aan Marokko¹³⁰. Het werkelijke bedrag dat migranten in Marokko besteden is volgens schattingen twee maal zo hoog als het bedrag dat via de officiële kanalen wordt overgemaakt (Bouddouft 2001: 73)¹³¹. Snel (1998: 37) stelt dat Nederlandse Marokkanen gemiddeld 7% van hun besteedbaar inkomen spenderen aan financiële steun voor verwanten in het thuisland.

¹³⁰ Overigens neemt het bedrag aan uitkeringen af t.o.v. voorgaande jaren. Alle genoemde cijfers afkomstig van: P. Vleeshouwers, DNB, Afdeling Statistische informatie en rapportages, 13-08-2003.

¹³¹ De Haas (2003) baseert zich op Refass (1999) als hij stelt dat wordt geschat dat een kwart tot een derde deel van de officiële overmakingen bestaan uit giften in natura.

Een onbekend deel van het totaal aan financiën dat migranten naar het thuisland sturen bestaat uit de zgn. *zakaat*: een religieuze belasting die voor moslims verplicht is. Volgens Jansen¹³² (in: Visser 2003) is de *zakaat* een aalmoes voor armen, wezen en gevangenen die de gever dient te schenken als blijk van liefde voor Allah. De *zakaat* zorgt voor het verkleinen van de welvaartsverschillen tussen arm en rijk. De belasting bedraagt 2,5% over de (netto-)spaargelden (met een limiet voor andere waardevolle bezittingen) en wordt voldaan tijdens het Suikerfeest, aan het einde van de vastenmaand Ramadan. Dit geldt evenzeer voor de hoogte van het bedrag. In veel gevallen zorgt de moskee in Nederland voor het inzamelen van de belasting, maar het komt ook vaak voor dat familie contant bedragen meeneemt naar het thuisland of dat gebruik wordt gemaakt van overboekingen via geldwisselkantoren (Visser 2003). Het is onduidelijk welk percentage van de Marokkanen deze belasting daadwerkelijk betaalt. In de literatuur bestaan géén aanwijzingen dat de overheden van de herkomstlanden op enigerlei wijze betrokken zijn bij de *zakaat*.

Een daling van de geldstroom van migranten uit Nederland, eind jaren tachtig, vormde voor de Marokkaanse overheid een aanleiding om extra inspanningen te richten op het stimuleren van het overmaken van geld door de Marokkaanse gemeenschap in Nederland. De Marokkaanse overheid concludeerde dat onder meer werkloosheid onder migranten, toegenomen gerichtheid van de migranten op Nederland en een ontbrekende interventiestrategie van banken om migranten aan te zetten tot investeringen hieraan ten grondslag lagen. Een speciaal daartoe in het leven geroepen ministeriële commissie besloot vervolgens tot de oprichting van verschillende organisaties om het tij te keren: de Bank van de Arbeid (*Bank Al Amal*), Vereniging van Marokkaanse Zakenlieden in het buitenland (*Club des investisseurs Marocains de l'étranger*), een speciaal ministerie van Migratie (zie paragraaf 3.4) en een Nederlands-Marokkaanse Kamer van Koophandel (Rabbae 1993: 12–13).

Zoals blijkt uit het aantal opgerichte organisaties was de infrastructuur die voor migranten werd opgezet om overmakingen en investeringen te stimuleren omvangrijk. De Stichting Hassan II heeft de «sociale begeleiding» van Marokkanen in Europa tot taak. De *Bank Al-Amal*, die zich dient te richten op de tweede generatie, biedt migranten speciale faciliteiten ten aanzien van geldovermaking, leningen en de aankoop van bezittingen in het moederland (Rabbaë 1993: 13; Bouddouf 2001: 81). De Vereniging van Marokkaanse Zakenlieden probeert investeringen te bevorderen, bijvoorbeeld door het bieden van ondersteuning bij het verkrijgen van de vereiste vergunningen en kredieten. Ook de Nederlands-Marokkaanse Kamer van Koophandel moet de tweede generatie migranten helpen bij het doen van investeringen in het land van herkomst (Bouddouf 2001: 82). In aanvulling hierop werden tot voor kort ook aparte fiscale voordelen geboden aan migranten: spaartegoeden van Marokkanen in Europa werden niet belast in Marokko¹³³. Inmiddels is deze laatste regeling afgeschaft. Verder heeft de Marokkaanse overheid in verschillende steden zogeheten «unieke loketten» (*Guichets Uniques*) geopend om ondernemers te vrijwaren van tijdrovende bureaucratie (NRC Handelsblad, 12 augustus 2003).

Effecten en invloed op integratie

Het belang dat de Marokkaanse staat hecht aan de geldstroom die het ontvangt van migranten blijkt onder meer uit de opsomming van maatregelen en instituties die in het leven zijn geroepen om de overmakingen te stimuleren. Gezien het feit dat de bedragen die jaarlijks worden

¹³² Zie: Jansen, J. J. G. (1998), *Nieuwe Inleiding tot de islam*. Bussum: Coutinho.

¹³³ Bron: Gesprek drs. P. de Mas.

overgemaakt een stijgende lijn vertonen, kan de conclusie van De Haas (2003) worden onderschreven dat onder meer een combinatie van fiscaal beleid en een lage inflatie in Marokko ertoe heeft geleid dat de Marokkaanse overheid relatief succesvol is geweest in het bevorderen van overschrijvingen via de officiële kanalen.

Klaarblijkelijk slaagt de Marokkaanse overheid er in om migratie te gebruiken voor de economische ontwikkeling van Marokko. Echter, wanneer de financieel-economische oriëntatie van Nederlandse Marokkanen op het herkomstland gericht blijft kan dit negatieve gevolgen hebben voor de integratie. Als Marokkaanse migranten blijven investeren in het moederland, zou dit ten koste kunnen gaan van investeringen in vestigingslanden zoals Nederland (Bouddouft 2001). Hierdoor bestaat de kans dat ze op financieel-economisch gebied achterblijven bij de autochtone bevolking. Uiteindelijk kan dit een belemmering gaan vormen voor de integratie van de Marokkaanse gemeenschap in de Nederlandse samenleving.

4. CONCLUSIE

In de twee voorafgaande hoofdstukken hebben we op basis van een bronnenstudie de volgende vragen proberen te beantwoorden:

1. Of en op welke wijze Marokko en Turkije invloed hebben proberen uit te oefenen op de Marokkaanse en Turkse migranten in Nederland en wat hierbij de achterliggende visie was;
2. Met welk effect dit is gebeurd;
3. Of dit effect uiteindelijk de integratie van Marokkanen en Turken in de Nederlandse samenleving heeft bevorderd of belemmerd.

In dit hoofdstuk zullen we de belangrijkste conclusies uit de vorige hoofdstukken recapituleren en tegelijk de Marokkaanse en Turkse casus vergelijken.

Het bronnenonderzoek verheldert dat de Marokkaanse en Turkse overheden allerlei pogingen hebben ondernomen en ondernemen om de band met Marokkanen en Turken in Europa in het algemeen en in Nederland in het bijzonder in stand te houden. Hoe belangrijk dit wordt gevonden blijkt uit de oprichting van aparte ministeries voor migratie in zowel Turkije als Marokko. In Marokko vormt het onderhouden van de banden met de «Marokkaanse ingezetenen in het buitenland» zelfs een soevereiniteitskwestie die de koning naar zich heeft toegetrokken.

De invloed die de overheden van de beide staten hebben willen uitoefenen op de migrantengemeenschappen in Nederland verschilt per terrein, per land en ook door de tijd heen. Hieronder worden enkele conclusies op een rij gezet:

- Wetgeving van het land van herkomst blijkt een duidelijke invloedssfeer: dienstplicht, erfrecht, familierecht en nationaliteitswetgeving. De betreffende wetgeving kan over het algemeen niet worden opgevat als een instrument waarmee de overheid van het land van herkomst de bedoeling heeft invloed uit te oefenen op haar geëmigreerde staatsburgers. In ieder geval zijn we zulke motieven nauwelijks in de bronnen tegengekomen. Wel is er over wetgeving die voor Turken en Marokkanen in Nederland problemen kunnen veroorzaken onderhandeld met de respectievelijke overheden, maar meestal zonder resultaat. Behalve dat sommige wetgeving voor praktische problemen kan zorgen voor Turken en Marokkanen in Nederland (zoals dienstplicht en het verschil in familierecht tussen Nederland en Marokko) kan er verder weinig gezegd worden over de effecten ervan op de migrantengemeenschappen in Nederland.
- Het beschermen van de nationale veiligheid blijkt een belangrijke motivatie te zijn om de activiteiten van Marokkanen en Turken in Nederland in het oog te houden. De geheime diensten van de betreffende landen zijn volgens de BVD/AIVD actief (geweest) op dit vlak. De voornaamste zorg van de Turkse overheid lijkt vooral te liggen bij de activiteiten van georganiseerde Koerden. De Marokkaanse overheid was in het verleden bevreesd voor oppositionele groepen, maar heeft tegenwoordig vooral oog voor fundamentalistisch bewegingen onder Marokkanen buiten (en binnen) de landsgrenzen. Het beleid van de Marokkaanse overheid tot de jaren negentig, dat door verschillende auteurs (o.a. Bouddouft, Rabbae) wordt omschreven als intimiderend en repressief, heeft de integratie van de

eerste generatie Marokkanen in het verleden belemmerd. De *Amicales* speelden hierbij een belangrijke rol, als mantelorganisatie van de Marokkaanse overheid.

- De organisatievorming onder de eerste generatie migranten is sterk bepaald door de politieke, etnische en religieuze kwesties in het land van herkomst. Het betreft overigens meer een aspect van transnationalisme, dan dat het om directe banden met de overheden van de landen van herkomst gaat. Uitzonderingen zijn organisaties zoals *Amicales*, UMMON en de ISN. Nu de nieuwe generatie migranten zich steeds actiever gaat roeren en organiseren, neemt de oriëntatie op het land van herkomst van hun ouders af. Dit maakt duidelijk dat de invloed die vanuit het land van herkomst uitgaat mede bepaald wordt door de mate van integratie van migranten en in hoeverre ze zelf georiënteerd zijn op het land van herkomst.
- Op het terrein van godsdienstbeleving oefenen beide overheden directe invloed uit via moskeeorganisaties. De Turkse overheid oefent controle uit via het Diyanet en de bij de ISN aangesloten moskeeën, terwijl de Marokkaanse invloed via de UMMON verloopt. De overheden willen greep blijven houden op de islambeleving onder hun voormalige landgenoten in Nederland en daarom staan ze niet positief tegenover initiatieven om een imamopleiding in Nederland op te richten. In die zin kan de invloed vanuit de overheden van landen van herkomst als een rem op de integratie worden beschouwd (en op het ontstaan van een Nederlandse islam). Maar de effecten van de greep die de Turkse en Marokkaanse overheden in het algemeen proberen te houden op de islam via de moskeeën zijn minder eenduidig.
- De overheden van de landen van herkomst vinden het over het algemeen belangrijk dat ook de kinderen van migranten de taal en cultuur van het land van herkomst van hun ouders leren kennen. In de Nederlandse wijze van de organisatie van het onderwijs in eigen taal en cultuur (tegenwoordig het onderwijs in allochtone levende talen (OALT)) blijft de invloed die landen van herkomst hierop kunnen uitoefenen evenwel beperkt (dit in tegenstelling tot landen zoals België). Met de op handen zijnde Nederlandse afschaffing van OALT kan dit overigens gaan veranderen.
- De migrantengemeenschappen in Nederland (en andere Europese landen) zijn van aanzienlijk economisch belang voor de Turkse en Marokkaanse samenlevingen, door de aanzienlijke deviezenstroom. De Turkse overheid lijkt nooit actie te hebben ondernomen om deze stroom van deviezen te ondersteunen. De Marokkaanse overheid heeft zich juist wel op dit vlak geprofileerd. Het instandhouden van banden met de Marokkanen in Nederland (en Europa) wordt in belangrijke mate gemotiveerd vanuit economische motieven. Het Marokkaanse beleid lijkt effect te hebben. De deviezenstroom richting Marokko blijft op een substantieel niveau. Over de effecten hiervan op de integratie van de migranten in de Nederlandse samenleving geven de bronnen weinig uitsluitsel. Wel ligt het voor de hand dat de overmakingen nadelig zijn voor de financiële positie van een groep met een toch al overwegend lage sociaal-economische positie.
- Tenslotte kunnen nog de grensoverschrijdende effecten van de Turkse drugsmafia worden genoemd. Deze heeft ook effecten op de Turkse gemeenschap in Nederland. Hoewel er banden bestaan tussen de

Turkse maffia en de Turkse overheid, kan hier zeker niet gesproken worden over (bewuste) invloeditoefening vanuit de Turkse overheid.

De Marokkaanse en Turkse overheden proberen al met al invloed uit te oefenen op de migrantengemeenschappen in Nederland. Hoewel we slechts in beperkte mate uitspraken kunnen doen over de beleidsintenties, lijkt het erop dat de Marokkaanse overheid zich daarbij tegenwoordig vooral laat leiden door economische belangen, terwijl het zwaartepunt van de invloed die via de Turkse overheid wordt uitgeoefend ligt bij godsdienstuitoefening.

Conclusies over de effecten van de in dit rapport beschreven pogingen om invloed uit te oefenen op de migrantengemeenschappen in Nederland zijn lastig te trekken. Over de effecten op de integratie van de migranten en hun nakomelingen in de Nederlandse samenleving kunnen we in nog mindere mate een oordeel vellen. Het onderzochte bronnenmateriaal geeft over het algemeen weinig zicht hierop. Een uitzondering hierop vormt het beleid vanuit de Marokkaanse overheid tot de jaren negentig dat in het bronnenmateriaal als schadelijk wordt beschouwd. Dat beleid, dat door verschillende deskundigen is omschreven als «intimiderend», heeft in het verleden integratiebelemmerend gewerkt. Maar het blijft onduidelijk in welke mate dat het geval was.

Formeel staan zowel de Turkse als de Marokkaanse regering positief tegenover de integratie van hun onderdanen in de Nederlandse samenleving, weliswaar met behoud van «eigen» identiteit. Dit standpunt wordt dan ook uitgedragen via de ambassades van beide landen. Met name in het geval van Marokko betekent dit een aanzienlijke wijziging ten opzichte van het beleid dat voor de jaren negentig werd gevoerd. Niettemin blijkt uit de opsomming van activiteiten en maatregelen genomen op uiteenlopende terreinen door beide staten, dat er anno 2003 nog immer beleid wordt gevoerd om de banden met de migrantengemeenschappen in Nederland te behouden, en zelfs te versterken. De bronnen wijzen erop dat dit beleid in het geval van Turkije vooral is ingegeven vanuit politiek-religieuze motieven, terwijl in het geval van Marokko vooral financieel-economische motieven een rol spelen.

AFKORTINGEN

FED-KOM	Federatie van Koerden in Nederland
HAK-DER	Federatie van Alevitische organisaties
IOT	Inspraakorgaan Turken
ISN	Islamitische Stichting Nederland
KMAN	Komitee Marokkaanse Arbeiders Nederland
MGK	Turkse nationale veiligheidsraad
MHP	Turkse Nationalistische Actie Partij
MIT	Turkse inlichtingen en veiligheidsdienst
NFMIO	Federatie van Magrebijnse Islamitische Organisaties
NIF	Nederlandse Islamitische Federatie
OALT	Onderwijs in Allochtone Levende Talen
OETC	Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur
PKK	Arbeiderspartij voor Koerdistan
SMT	Samenwerkingsverband Marokkanen en Tunesiërs
STICF	Stichting Turks-Islamitische Culturele Federatie
TANS	Towards A New Start
TFN	Turkse Federatie Nederland
TRT-INT	Turkse staatszender
UMMON	Unie van Marokkaanse Moslimse Organisaties in Nederland

LITERATUUR

Akinbingöl, Ö. F. (2000). De Zwarte Driehoek; politie, politici en de drugsmafia in Turkije. In: *Justitiële Verkenningen*. Themanummer: Turkije. Jrg. 26, nr. 8. Arnhem: Gouda Quint.

Bakker, R. et al. (2002). *Geschiedenis van Turkije*. Amsterdam: Bulaaq.

Baroudi, A. (1989). *Maroc; imperialisme et emigration*, Ordeman, Rotterdam.

Bedem, R. F. A. van den (1993). *Motieven voor naturalisatie: waarom vreemdelingen uit diverse minderheidsgroepen wel of niet kiezen voor naturalisatie*. Arnhem: Gouda Quint.

Böcker, A. (1994). *Turkse migranten en sociale zekerheid*. Proefschrift. Amsterdam: AUP.

Böcker, A. (2000). Paving the way to a better future. Turks in the Netherlands. In: Vermeulen, H. en R. Penninx (2000). *Immigrant Integration, The Dutch Case*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Bouadi, O., et al. (2001). *De vele gezichten van Marokkaans Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt.

Bouddouft, S. (2001). Marokkaanse migratiepolitiek. Toezicht op arbeidsmigranten en hun valuta. In: *Justitiële Verkenningen*, jrg. 27, nr. 5.

Bovenkerk, F. en Y. Yeilgöz (1998). *De mafia van Turkije*. Amsterdam: Meulenhoff/Kritak.

Braam, S. en M. Ülger (1995). *De eer der Turken*. In: De Groene Amsterdammer, 06/12/1995.

BVD (1998). *Political Islam in the Netherlands*. Leidschendam.

BVD (2002). *De democratische rechtsorde en islamitisch ongewijs; Buitenlandse inmenging en anti-integratieve tendensen*. Leidschendam.

BVD/AIVD, *Jaarverslagen 1998–2002*.

Can, M. en H. Can-Engin (1997). *De zwarte tulp. De positie van Turken in Nederland*, Utrecht: Van Arkel.

Canatan, K. (2001). *Turkse islam. Perspectieven op organisatievorming en leiderschap in Nederland*. Proefschrift EUR. Rotterdam: Erasmus Universiteit.

Canatan, K., et al. (2003). *De Maatschappelijke Rol van de Rotterdamse Moskeeën*. Centrum voor Onderzoek en Statistiek.

Centre de recherches et d'études (1972). *Annuaire de l'Afrique du Nord, deel XI*. Edition du C. N. R. S. Paris.

Cörüs, C. (1997). De Nederlandse imam-opleiding; een onontbeerlijke voorwaarde voor integratie. In: *Justitiële Verkenningen*. Integratie. Jrg. 23, nr. 6. Arnhem: Gouda Quint.

Document de stratégie. *La politique du gouvernement Jettou en direction des RME*. 13/03/2003.

Driessen, G. (1990). *De onderwijspositie van allochtone leerlingen. De rol van sociaal-economische en etnisch-culturele factoren, met speciale aandacht voor het Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur*. Proefschrift.

El Manouzi, A. B. L. (1997). Moslims in de Nederlandse samenleving; herbezinning op de islam en loyaliteit aan de democratie. In: *Justitiële Verkenningen. Integratie*. Jrg. 23, nr. 6. Arnhem: Gouda Quint.

Exter, J. den (1990). *Diyanet*. Een reis door de keuken van de officiële Turkse islam. Beverwijk.

Exter, J. den (1993). Regionale herkomst van Turken in Nederland. In: *Migrantenstudies*. Jrg. 9, nr. 3. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.

Fermin, A. (2000) *Burgerschap en Integratiebeleid*. BZK/ERCOMER.

Fijnaut, C. (red.) (1995). *Inzake opsporing. Bijlage VIII, Criminele groepen*. Den Haag. TK, vergaderjaar 1995–1996, 24 072, nr. 17.

Geerse, M. (1999). Grijze wolven in Nederland: het verplaatste nationalisme van een Turkse diasporagemeenschap. In: *Migrantenstudies*. Jrg. 15, nr. 3. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.

Haas, H. de (verwacht 2003). *Migration and Development in Southern Morocco: The Disparate Socio-Economic Impacts in the Todgha Oasis Valley*. PhD Thesis University Nijmegen. Rotterdam: Optima.

Heelsum, A. van (2001). *Marokkaanse Organisaties in Nederland, een netwerkanalyse*. Amsterdam: Het Spinhuis, Amsterdam.

Heelsum, A. van & J. Tillie (1999). *Turkse organisaties in Nederland: een netwerkanalyse*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Justitiële Verkenningen (2000). *Themanummer: Turkije*. Jrg. 26, nr. 8.

Justitiële Verkenningen (2001). *Themanummer: Marokko*. Jrg. 27, nr. 5.

Kral, K. en A. van Heelsum (2002), *Een Dynamisch Mozaiek, nieuwe trends bij Marokkaanse organisaties*. Utrecht: SMT.

Lakeman, P. T. (1999). *Binnen zonder kloppen. Nederlandse immigratie-politiek en de economische gevolgen*. Amsterdam: Meulenhoff.

Landman, N. (1992). *Van mat tot minaret. De institutionalisering van de islam in Nederland*. Amsterdam: VU Uitgeverij.

Landman, N. (1997). De Islamitische oemma en Nederland. In: *Migrantenstudies*. Jrg. 13, nr. 2. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.

Landman, N. (1996). *Imamopleiding in Nederland: kansen en knelpunten*. Universiteit Utrecht.

- Landman, N. (2000). Alles weer onder controle? Turkije en zijn islam. In: *Justitiële Verkenningen. Themanummer: Turkije*. Jrg. 26, nr. 8. Arnhem: Gouda Quint.
- Lazrak, A (2001). Hoe ver reikt de lange arm van Rabat en Istanbul? Nederlandse Marokkanen en Turken geven antwoord. In: *Tribune*, 10/08/2001.
- Le Matin.ma. *Journée national du migrant: mise e valeur de l'apport et des réalisations des MRE*. 10/08/2003.
- Marokko Komitee (N. Tetteroo, red.) (1977). *De lange arm van koning Hassan. Dossier Amicales. De activiteiten van een Marokkaanse spionage-organisatie in Nederland*.
- Mas, P. de (1991). Marokkaanse migratie naar Nederland: perspectief vanuit de herkomstlanden. In: *Internationale Spectator*, Jrg. 45, 110–118.
- Migrantenstudies (1997). *Themanummer: Islam in Nederland*. Jrg. 13, nr. 2.
- Milikowski, M. (1999). Stoorzender of katalysator? Turkse satelliet tv in Nederland. In: *Migrantenstudies*. Jrg. 15, nr. 3. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Ministerie van Buitenlandse Zaken (2002). *Algemeen ambtsbericht Turkije/dienstplicht*.
- Muus, P. J. (1997). *Migration, immigrants and policy in the Netherlands. Recent trends and developments*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Nelissen, C. en F. J. Buijs (2000). Between continuity and change. Moroccans in the Netherlands. In: Vermeulen, H. en R. Penninx, *Immigrant integration, The Dutch Case*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- NRC Handelsblad. «Koortsachtig overleg» over relatie Marokko. 23/04/2001.
- NRC Handelsblad. *Forum-directeur loopt hard voorop bij integratie Marokkanen. Ahmed Aboutaleb wil een generaal zijn*. 24/09/2001.
- NRC Handelsblad. *Omstreden sessie met generaal*. 03/05/2003.
- NRC Handelsblad. *Drie jaar cel voor Marokkaanse hoofdredacteur*. 18/06/2003.
- NRC Handelsblad. *Turkse ambassade zorgt voor tweespalt*. 31/07/2003.
- NRC Handelsblad. *Verbod op partijen aangekondigd*. 01/08/2003.
- Obdeijn, H. (1993). Op weg naar werk ver van huis; Marokkaanse emigratie in historisch perspectief. In: *Migrantenstudies*. Jrg. 9, nr. 4.
- Obdeijn, H. en J. J. de Ruiter (1998). *Le Maroc au coeur de l'Europe. L'Enseignement de la langue et culture d'origine (ELCO) aux élèves marocains dans cinq pays européens*. Syntax Datura.

- Obdeijn, H., et al. (1999). *De geschiedenis van Marokko*, Amsterdam: Bulaaq.
- Obdeijn, H. en P. De Mas (2001). *De Marokkaanse uitdaging. De tweede generatie in een veranderend Nederland*. Utrecht: Forum.
- Olgelman, N. (2003). Documenting and Explaining the Persistence of Homeland Politics among Germany's Turks. In: *International Migration Review*, Spring 2003.
- Parlementaire enquêtecommissie Opsporingsmethoden o.l.v. M. van Traa (1996). *Inzake Opsporing*. Den Haag: SDU.
- Penninx, R. (1977). *Internationale arbeidsmigratie. Uitstoting uit «thuislanden» en maatschappelijke integratie in «gastlanden» van buitenlandse arbeiders*. Nijmegen: SUN.
- Penninx, R., et al. (1994). *The impact of international migration on receiving countries: the case of the Netherlands*. Den Haag: NIDI.
- Perrault, G. (1992). *Een bevriend staatshoofd; Hassan II van Marokko; Absoluut monarch*. Baarn: Ambo.
- Phalet, K. et al. (2001) *Islam in de multiculturele samenleving. Opvattingen van jongeren in Rotterdam*. ERCOMER Research Paper 2000/01.
- Prins, K. S. (1996). *Van «gastarbeider» tot «Nederlander»: adaptie van Marokkanen en Turken in Nederland*. Proefschrift Universiteit Groningen.
- Raad voor het openbaar bestuur (2001). *Etniciteit, binding en burgerschap*. Den Haag.
- Rabbae, M. (1993). *Naast de Amicales nu de UMMON: de mantelorganisaties van de Marokkaanse autoriteiten in Nederland*. Utrecht: NCB.
- Richters, J. (1998). *Le Maroc au coeur de l'Europe. L'Enseignement de la langue et culture d'origine (ELCO) aux élèves marocains dans cinq pays européens*. (Hoofdstuk 4. Les Pays-Bas). p. 68–109. Syntax Datura.
- Shadd, W. A. en P. S. van Koningsveld (1990). *Muslims in Nederland: minderheden en religie in een multiculturele samenleving*.
- Smeets, H. (2000), *Jaarboek Minderheden 2000*, Bohn Stafleu Van Loghum, Houten.
- Snel, E (1998). *Gekleurde armoede. Armoede en bestedingspatronen onder etnische minderheden*. Utrecht: Forum.
- Staring, R., & Zorlu, S. (1996). Turkse migranten en satelliet-teevee. In: *Migrantenstudies*. Jrg. 12, nr. 4.
- Strijp, R. (1997). «De mensen hier maken je gek». Marokkaanse migranten en hun bindingen met Marokko. In: *Migrantenstudies*. Jrg. 13, nr. 4.
- Sunier, T. (1996). *Islam in beweging. Turkse jongeren en islamitische organisaties*. Proefschrift. Amsterdam: Het Spinhuis.

Tillaart, H. van den, et al. (2000). *Nieuwe etnische groepen in Nederland. Een onderzoek onder vluchtelingen en statushouders uit Afghanistan, Ethiopië en Eritrea, Iran, Somalië, en Vietnam*. Nijmegen.

Tinnemans, W. (1994). *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945–1994)*. Utrecht: NCB.

Tweede Kamer. Vergaderjaar 1993–1994. 23 409, nr. 8.

Tweede Kamer. Vergaderjaar 2000–2001. *Aanhangsel van de Handelingen*, p. 1291–1292. Den Haag: SDU.

Tweede Kamer. Vergaderjaar 2001–2002. 28 006, nr. 4.

Tractatenblad van het Koninkrijk der Nederlanden Jrg. 1964, Nr. 142. *Overeenkomst tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Turkse Republiek betreffende de migratie, de aanwerving en de tewerkstelling in Nederland van Turkse arbeiders, met brieven; 's-Gravenhage, 19 augustus 1964*.

Tractatenblad van het Koninkrijk der Nederlanden. Jrg. 1969, Nr. 87. *Overeenkomst tussen het Koninkrijk der Nederlanden en het Koninkrijk Marokko betreffende de aanwerving en de tewerkstelling van Marokkaanse werknemers in Nederland; 's-Gravenhage, 14 mei 1964*.

Valk, I. van der (1996). *Van migratie naar burgerschap: twintig jaar Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland*. Amsterdam: IPP.

Veen, J. van (2001). «Geld uit Buitenland schaadt integratie moslims». In: *Contrast* 32, 18 oktober 2001.

Vermaas, P. (1998). *Bovenkerk en de Turken, Turkse zaken*. In: De Groene Amsterdammer, 27/05/1998.

Velden, F. J. A. van der (2001). Moroccan and Dutch family law; conflicting concepts and practical solutions. In: *Justitiële verkenningen*. Jrg. 27, nr. 5. Arnhem: Gouda Quint.

Verwey-Jonker Instituut (2003). *Bronnenonderzoek integratiebeleid*. April 2003.

Visser, T. (verwacht 2003). *Zoet eten, zoet praten. Turken en Marokkanen over feesten, geloof en tradities*. Amsterdam: Bulaaq.

Vleeshouwers, P. DNB, Afdeling Statistische informatie en rapportages, 13/08/2003.

Wal, G. van der, en M. Tax (1999). *De vele gezichten van Turks Nederland. Een wie is wie*. Amsterdam: Mets & Schilt.

Zürcher, E. J. (1995). *Een geschiedenis van het moderne Turkije*. Nijmegen: SUN.

Internet

Centraal Bureau voor de Statistiek: www.cbs.nl

Inspraakorgaan Turken: www.iot.nl

Ministerie van Buitenlandse Zaken: www.minbuza.nl

Sociaal Cultureel Planbureau: www.scp.nl

Stichting Hassan II: www.almatan.ma

Stichting Mohammed V: www.fm5.ma

Towards A New Start: www.tans.nl

Interviews

De heer Ildem, Ambassadeur van Turkije

De heer Defouad, Marokkaanse ambassade, Gevolmachtigd Minister

De heer Moumen, Marokkaanse ambassade, Cultureel Attaché

35 (1964) Nr. 1

TRACTATENBLAD

VAN HET

KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

JAARGANG 1964 Nr. 142

A. TITEL

Overeenkomst tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Turkse Republiek betreffende de migratie, de aanwerving en de tewerkstelling in Nederland van Turkse arbeiders, met brieven; 's-Gravenhage, 19 augustus 1964.

B. TEKST

Accord entre le Royaume des Pays-Bas et la République de Turquie concernant la migration, le recrutement et le placement de travailleurs turcs aux Pays-Bas

Le Gouvernement des Pays-Bas et

Le Gouvernement de la République de Turquie,

Considérant les relations amicales qui existent entre les deux pays, ainsi que leurs besoins réciproques relatifs à la main d'oeuvre,

Reconnaissant qu'il est dans l'intérêt des deux pays de promouvoir le placement de travailleurs turcs aux Pays-Bas,

Désireux de parvenir à une réglementation concernant la migration, le recrutement et le placement de travailleurs turcs aux Pays-Bas,

Sont convenus de ce qui suit:

Dispositions générales

Article 1

Ont compétence, en ce qui concerne la migration, le recrutement et le placement de travailleurs turcs aux Pays-Bas:

Du côté turc, İş ve İşçi Bulma Kurumu, Ankara (à dénommer ci-après „Kurum”).

Veillez agréer, Monsieur l'Ambassadeur, les assurances de ma très haute considération.

(s.) L. DE BLOCK

*Son Excellence Monsieur Fuat Kepenek
Ambassadeur extraordinaire et
plénipotentiaire de la République
de Turquie
à
La Haye.*

Nr. IV

AMBASSADE DE TURQUIE
3517/1554-37

La Haye, le 19 août 1964.

Monsieur le Secrétaire d'Etat,

J'ai l'honneur d'accuser réception de votre lettre en date de ce jour, ainsi conçue:

(zoals in nr. III)

J'ai l'honneur de vous confirmer l'accord de mon Gouvernement sur ce qui précède.

Veillez agréer, Monsieur le Secrétaire d'Etat, les assurances de ma très haute considération.

(s.) FUAT KEPENEK
Ambassadeur

*Son Excellence
Monsieur L. de Block
Secrétaire d'Etat au Ministère
des Affaires Etrangères
La Haye.*

C. VERTALING**Overeenkomst tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Turkse Republiek betreffende de migratie, de aanwerving en de tewerkstelling in Nederland van Turkse arbeiders**

De Regering van het Koninkrijk der Nederlanden en

De Regering van de Turkse Republiek,

Gezien de vriendschappelijke betrekkingen die tussen beide landen bestaan, alsmede hun beider behoeften op het gebied van de arbeidsvoorziening,

Erkende dat het in het belang van beide landen is de tewerkstelling van Turkse arbeiders in Nederland te bevorderen,

Verlangende een regeling te treffen nopens de migratie, de aanwerving en de tewerkstelling in Nederland van Turkse arbeiders,

Zijn de volgende bepalingen overeengekomen:

Algemene bepalingen

Artikel 1

Terzake van de migratie, de aanwerving en de tewerkstelling in Nederland van Turkse arbeiders zijn bevoegd:

aan Turkse zijde, İş ve İçi Bulma Kurumu te Ankara (hierna te noemen „Kurum”);

aan Nederlandse zijde, De Directie voor de Arbeidsvoorziening van het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid te 's-Gravenhage (hierna te noemen „Directie”).

Artikel 2

1. Opdat de bevoegde Turkse autoriteiten tijdig de nodige voorzieningen kunnen treffen en aan de aanvragen kunnen voldoen, zal de Directie ten minste eens in de zes maanden aan Kurum inlichtingen verstrekken over de geraamde behoeften van het Nederlandse bedrijfsleven aan Turkse arbeiders, onderverdeeld naar takken van economische bedrijvigheid, naar bedrijfsklassen en naar beroepen.

2. Kurum zal de Directie zo spoedig mogelijk doen weten in hoeverre het beschikbare aanbod van arbeidskrachten aan de vraag kan voldoen.

Artikel 3

1. De Directie zal aan Kurum alle inlichtingen verschaffen betreffende de algemene loon- en arbeidsvoorwaarden en de levensomstandigheden, die kunnen strekken tot voorlichting van de betrokken arbeiders.

2. Zij zal in het bijzonder alle inlichtingen verschaffen betreffende het gemiddelde loon en de gemiddelde arbeidsduur in de verschillende sectoren van het Nederlandse bedrijfsleven, alsmede over de bedragen die wegens belastingen, premies voor sociale verzekeringen enz. worden ingehouden op het loon, alsmede alle inlichtingen over prijzen en over de kosten van levensonderhoud in het algemeen.

3. Deze gegevens zullen worden bijgewerkt telkens wanneer zulks noodzakelijk is.

Aanwerving en tewerkstelling

Artikel 4

1. Rekening houdende met de overeenkomstig artikel 2 verstrekte inlichtingen zendt de Directie aan Kurum de aanbiedingen van werk der Nederlandse werkgevers.

2. De aanbiedingen van werk dienen nauwkeurige inlichtingen te behelzen over de aard, de soort en de duur van het werk, over het bruto- en nettoloon, de arbeidsvoorwaarden, over de mogelijkheden van huisvesting en voeding der arbeiders, alsmede alle overige noodzakelijke en nuttige aanwijzingen.

3. Indien een aanbieding van werk voor Kurum aanvaardbaar is, treft Kurum de nodige maatregelen om hieraan spoedig bekendheid te geven met de voor de betrokken arbeiders van belang zijnde gegevens en inlichtingen.

Artikel 5

De leeftijdsgrenzen waarbinnen de Turkse arbeiders werk in Nederland kunnen krijgen, zijn als volgt vastgesteld:

- van 21 tot 35 jaar voor ongeschoolde arbeiders,
- van 23 tot 45 jaar voor geschoolde en gespecialiseerde arbeiders.

Deze leeftijdsgrenzen kunnen worden gewijzigd voor op naam aangevraagde arbeiders of, in bijzondere gevallen, in onderling overleg tussen Kurum en de Directie.

Artikel 6

1. Kurum zal zorg dragen voor het onderzoek naar de gezondheidstoestand der kandidaten die zich voor tewerkstelling in Nederland aanbieden. Kurum stelt een onderzoek in naar de vakbekwaamheid van de kandidaten en naar andere door de Directie gestelde bijzondere voorwaarden.

2. De uitslag van dit onderzoek, waaraan iedere kandidaat zich dient te onderwerpen, wordt vermeld op in gezamenlijk overleg vastgestelde formulieren.

3. Kurum draagt er zorg voor, dat arbeiders die niet beschikken over een blanco uittreksel uit het strafregister of van wie het slechte

morele of maatschappelijke gedrag bekend is, niet worden voorgedragen.

4. De lijst van de geschikt bevonden kandidaten alsmede de voor elk van hen ingevulde formulieren zullen door Kurum aan de Directie worden toegezonden.

Artikel 7

1. De Directie kan een delegatie naar Turkije zenden, die belast is met de eindselectie van de door Kurum voorgedragen kandidaten.

2. Om genoemde delegatie in staat te stellen in voorkomende gevallen op snelle en doeltreffende wijze het noodzakelijke onderzoek te verrichten, zal Kurum in de in onderling overleg aan te wijzen selectieplaatsen lokaliteiten en andere voor haar werkzaamheden nodige faciliteiten ter beschikking stellen.

Artikel 8

De Directie zal zo spoedig mogelijk aan Kurum een lijst van definitief aanvaarde kandidaten doen toekomen.

Artikel 9

1. Voor iedere arbeider die definitief voor tewerkstelling in Nederland is aangenomen, zendt de Directie aan Kurum een in tweevoud opgemaakte arbeidsovereenkomst, ondertekend door de werkgever en gesteld in de Nederlandse en in de Turkse taal, overeenkomstig een in onderling overleg vastgesteld model. De arbeidsovereenkomst dient door de arbeider voor zijn vertrek uit Turkije te worden ondertekend.

2. De arbeidsovereenkomst heeft een geldigheidsduur van een jaar; in bijzondere, in onderlinge overeenstemming aan te wijzen, gevallen kunnen de arbeidsovereenkomsten een geldigheidsduur van minder dan een jaar, doch meer dan 8 maanden hebben.

Artikel 10

1. Na ontvangst van de arbeidsovereenkomst, bedoeld in artikel 9, zal Kurum ervoor zorg dragen, dat de arbeider in het bezit wordt gesteld van een paspoort.

2. De arbeider moet bovendien in het bezit zijn van een officiële verklaring nopens zijn burgerlijke staat, een opgave van de te zijnen laste komende familielieden en van een blanco uittreksel uit het strafregister, als bedoeld in artikel 6, lid 3.

Artikel 11

1. Kurum zal ervoor zorg dragen, dat de aangeworven arbeiders aanwezig zijn op de met de Directie overeengekomen data en plaatsen van vertrek naar Nederland.

2. Het vervoer van de vertrekplaatsen naar Nederland zal worden geregeld door de Directie, na overleg tussen de Directie en Kurum; de kosten worden door de Directie rechtstreeks aan betrokkenen betaald.

3. De in dit artikel bedoelde transportkosten komen ten laste van de werkgevers, die zich tot terugbetaling aan de Directie moeten verbinden.

Artikel 12

Indien het vervoer van Turkse arbeiders van Turkije naar Nederland plaatsvindt per vliegtuig, zullen de luchtvaartmaatschappijen van beide landen aan dit vervoer kunnen deelnemen.

Artikel 13

De Nederlandse werkgevers kunnen bij de Nederlandse arbeidsbureaus het oordeel van de Directie of van de Delegatie inzake de arbeidsgeschiktheid slechts weigeren te aanvaarden in de gevallen waarin de ongeschiktheid van de arbeider bij de uitoefening van zijn werk onmiskenbaar blijkt. In die gevallen zullen de Nederlandse arbeidsbureaus zich beijveren aan de betrokkenen een met hun vakbekwaamheid overeenkomende betrekking aan te bieden.

Artikel 14

Op naam gestelde aanbiedingen van werk worden door de Directie slechts doorgegeven voorzover het Turkse arbeiders betreft, die banden hebben met in Nederland verblijvende Turkse arbeiders of met in Nederland gevestigde werkgevers. Kurum beslist of deze aanvragen in behandeling zullen worden genomen.

Artikel 15

1. De kosten van de in artikel 6 bedoelde vóórselectie zijn voor Turkse rekening; hieronder zijn begrepen de kosten van de medische keuring en het onderzoek naar de vakbekwaamheid van de arbeiders, de reiskosten van de arbeiders van hun woonplaatsen naar de plaats waar het onderzoek plaatsvindt en de kosten van hun voeding en onderdak gedurende het verblijf in de selectieplaatsen.

2. De kosten van bijzondere medische keuringen en een bijzonder onderzoek naar de vakbekwaamheid komen voor Nederlandse rekening wanneer de selectie wordt verricht door de Delegatie.

3. De kosten der werkzaamheden van de Delegatie komen voor Nederlandse rekening.

Artikel 16

De Directie zal aan de Ambassade van de Turkse Republiek te 's-Gravenhage lijsten zenden van de in Nederland in het kader van deze Overeenkomst aangekomen arbeiders, met opgave van het adres van de werkgever en het eerste adres van iedere arbeider.

Algemene arbeidsvoorwaarden

Artikel 17

1. De Turkse arbeiders worden in Nederland tewerkgesteld onder dezelfde loon- en arbeidsvoorwaarden (met inbegrip van de betaalde vakanties) als die welke voor de Nederlandse arbeiders gelden, en wel volgens wettelijke bepalingen, collectieve arbeidsovereenkomsten, beroepsgebruiken en plaatselijke gewoonten.

2. Zij genieten dezelfde rechten en dezelfde bescherming als de Nederlanders wat betreft de toepassing van de wetten inzake arbeids-hygiëne en arbeidsbescherming, evenals ten aanzien van huisvesting.

3. Zij genieten de voordelen die de Nederlandse wetgeving inzake sociale zekerheid (met inbegrip van de kinderbijslag) toekent aan Nederlandse arbeiders, voorzover zij voldoen aan de in deze wetgeving gestelde voorwaarden.

4. De Nederlandse autoriteiten dragen er zorg voor, dat deze bepalingen worden toegepast en zien er in het bijzonder op toe, dat op het ogenblik van aankomst van de arbeider in Nederland de aanwervingsvoorwaarden met deze bepalingen in overeenstemming zijn.

5. De Turkse arbeiders kunnen bovendien, in het bijzonder bij arbeidsgeschillen, een beroep doen op de bevoegde administratieve of gerechtelijke autoriteiten in Nederland en wel onder dezelfde voorwaarden als die welke voor Nederlanders gelden.

Artikel 18

De Turkse arbeiders kunnen het totale bedrag van hun spaargelden naar Turkije overmaken, met inachtneming van de in Nederland geldende regelingen.

Artikel 19

1. De bevoegde Nederlandse autoriteiten en de Nederlandse werkgevers zullen aan de Turkse arbeiders alle noodzakelijke hulp verschaffen om hen vertrouwd te maken met de nieuwe omgeving waarin zij zich bevinden, vooral in de beginperiode van hun tewerkstelling.

2. De bevoegde autoriteiten van beide Overeenkomstsluitende Partijen zullen alle initiatieven voor maatschappelijke en godsdienstige organisaties, zowel Nederlandse als Turkse, die ten doel hebben de aanpassing van de Turkse arbeiders te vergemakkelijken, welwillend in overweging nemen en bevorderen. De samenwerking tussen de hierboven genoemde Turkse en Nederlandse organisaties zal eveneens worden vergemakkelijkt.

Artikel 20

1. Bij de beëindiging van de arbeidsovereenkomst zal de arbeider naar Turkije terugkeren, tenzij zijn arbeidsovereenkomst verlengd wordt of tenzij hij met goedkeuring van de Nederlandse autoriteiten een andere betrekking aanvaardt.

2. Bij de beëindiging van de arbeidsovereenkomst of indien deze verbroken wordt, komen de kosten van repatriëring ten laste van de Nederlandse werkgever. Deze kosten komen echter voor rekening van de arbeider, indien de verbreking het gevolg is van een door hem begane ernstige fout, of indien de arbeider de arbeidsovereenkomst om niet gerechtvaardigde redenen heeft beëindigd; het is de taak van het arbeidsbureau binnen welks gewest zich de plaats van tewerkstelling bevindt, terzake een beslissing te nemen.

3. Indien de arbeidsovereenkomst wordt verlengd, neemt de werkgever, indien de arbeider zijn vakantie in Turkije wenst door te brengen, de kosten van heen- en terugreis voor zijn rekening. Bij verdere verlengingen van de arbeidsovereenkomst verliest dit voorrecht zijn verplicht karakter.

Slotbepalingen

Artikel 21

De bevoegde Nederlandse autoriteiten kunnen om redenen van openbare orde en openbare veiligheid arbeiders die in het kader van deze Overeenkomst zijn aangeworven, naar Turkije repatriëren.

Artikel 22

1. Op verzoek van een van beide Overeenkomstsluitende Partijen kan een Gemengde Commissie worden ingesteld, bestaande uit ten hoogste drie vertegenwoordigers van iedere Partij. Iedere afvaardiging kan door deskundigen worden bijgestaan.

2. De Gemengde Commissie tracht een oplossing te vinden voor de moeilijkheden die uit de toepassing van deze Overeenkomst kunnen voortvloeien, voorzover tussen Kurum en de Directie geen overeenstemming is bereikt. Zij kan zich bovendien bezighouden met vraagstukken van algemene aard betreffende de migratie, de aanwerving en de tewerkstelling in Nederland van Turkse arbeiders. In voorkomende gevallen doet zij aan beide Partijen voorstellen inzake de door haar in behandeling genomen aangelegenheden.

3. De Gemengde Commissie stelt haar interne organisatie en haar werkwijze vast. Haar vergaderingen zullen afwisselend in Turkije en in Nederland plaatsvinden.